

Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлиги

Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети

Д 08.15.519 диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК 657.58:662.6:620.9**

Маткеримова Анаркан Маткасымовна

**Башкаруучулук эсептин жана талдоонун чыгымдарынын
түптөнүүсүнүн жана аракеттенүүсүнүн теориясы жана практикасы,
жана аларды моделдөөнүн базасында оптималдаштыруу
(Кыргызстандын отун-энергетика тармагынын ишканаларынын
материалдарында)**

**Экономика илимдеринин доктору илимий наамын
изденип алуу үчүн диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Бишкек - 2017

Диссертациялык иш Жалал-Абад шаарындагы Эл аралык университетинин “Бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит” кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси: экономика илимдериин доктору, профессор
Исраилов Мукаш Исраилович

Официалдуу оппоненттер: экономика илимдериин доктору, профессор
Ержанов Мухтар Салтаевич

Джуманов Алибек Муминбекович
экономика илимдериин доктору, профессор

Низомов Самариддин Фахриевич экономика
илимдериин доктору, профессор

Жетектөөчү уюм: «Нархоз» Казах экономикалык университети

Диссертация Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин жана Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдындагы доктордук (кандидаттык) диссертацияларды коргоо боюнча Д.08.15.519 диссертациялык кеңешинин отурумунда 2017-жылдын 29 сентябрында саат 14.00 дө корголот. Дареги: 720022, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Чүй проспекиси, 6.

Диссертация менен Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин китепканасынын илимий залында таанышууга болот. Дареги: 720022, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44.

Автореферат 2017-жылдын “_____” _____ таркатылды

Диссертациялык кеңештин окумуштуу
секретары, экономика илимдеринин
кандидаты, доцент:

Мырзахматова Ж.Б.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Отун-энергетика тармагы (ОЭТ) ар кандай чарбалык субъектиилерден жана ар түрдүү энергетикалык жана отун ресурстарын (көмүр, нефть, газ ж.б.) казуу, кайра иштетүү жана ташуу жана ушул ресурстардын жылуулук жана электрдик энергияга айлантуучу чарбалык субъектиилердин жыйындысы. Цивилизациялык өнүгүүнүн бардык этабында энергетика өндүрүштүк процесстин негизги түзүмү боюнча кала берүүдө. Учурдагы экономиканын өнүгүүсүнө ОЭТеги ишканалардын натыйжалуу аракеттенүүсүнө чыгымдардын төмөндөтүү стратегиясын ишке ашыруудан көз каранды. Тармактагы компаниялардын структуралык өзгөрүүлөрдүн натыйжасы ички жана сырткы факторлордон улам чыгымдардын өсүүсүнө алып келди.

Кыргыз Республикасынын отун-энергетикалык тармагын реформалоо акыркы убактарда өлкөдөгү жалпы социалдык-экономикалык жараяндар менен шартталган уюштуруучулук-техникалык татаалдыктар жана социалдык-экономикалык карама-каршылыктар менен коштолуп барат. Кыргыз Республикасы Борбордук Азиянын энергетикалык ресурстарынын 2% на, көмүрдүн чоң запастарына жана гидроэнергетикалык ресурстардын 30% на ээ. Булардын ондон бир гана бөлүгү өздөштүрүлгөн, булар менен өлкөбүз өзүнүн керектөөлөрүн бир далай жогору даражада камсыздоого жөндөмдүү. Республиканын аймагында жалпы запасы 1,3 млрд.тоннаны түзгөн 70 көмүр кени белгилүү. Фергана ойдуңундагы көмүр-суутектик сырьёунун божомодук геологиялык ресурстары 145 тен 260 млн.тоннага чейинки өлчөмдү түзөт. 15 нефттик, газдык жана нефттик-газдык кендер эксплуатациянат.

Кыргызстанда өлкөнүн энергия менен камсыз болуусу, дарыялардын жана суу агызуу жайларынын улам кайталанып жаткан тайыздосу менен байланышкан бүгүнкү күндөгү көйгөйлөрүнө байланыштуу альтернативдүү катуу отунду, жекече алганда көмүрдү пайдалануу, ошондой эле мини-ТЭСтерди куруу боюнча маселелер өзгөчө актуалдуу болуп калышууда. Ири ГЭС жана ТЭЦ тердин аракеттенүүсү менен бир катарда кичи ТЭСтерди куруу, айрыкча буларды тоолуу райондордо куруу актуалдуу болуп жатат. Мындай курулуш айыл чарба, өнөр жай, туризм чөйрөсүндө кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүнү камсыз кылууга, мал чарбачылыгы чөйрөсүндө эмгектенишкен калктын социалдык-турмуштук шарттарын жакшыртууга, артельдердин өнүгүүсүнө, айыл чарба сырьёсун сезондук кайра иштетүүнү уюштурууга, токой курулуш материалдарын өндүрүүгө ж.б. мүмкүнчүлүк берет.

Бирок азыркы учурда электро жана жылуулук энергетикасынын бүткүл мүмкүнчүлүктөрү жеткиликтүү даражада ишке ашырылбай келет, көптөгөн энергетикалык компаниялардын натыйжалуулугу төмөндөдү, тарифтердин төмөндүгүнүн, өз ара төлөмдөрдүн төлөнбөй жаткандыгынын жана акыркы керектөөчүлөрдүн, айрыкча калктын ченемсиз дебитордук карыздарынын айынан бул тармак маанилүү каржылык-экономикалык кыйынчылыктарды башынан өткөрүп жатат. Мындан сырткары электр станцияларынын жана электр тармактарынын жабдуулары техникалык жана моралдык жактан жешилген. Электрэнергетикасында генерациялоочу кубаттуулуктардын түзүмүндө жана жайгашуусунда диспропорция, тутум түзүүчү электр тармактарынын өткөрүүчүлүк жөндөмдүүлүгүн чектеген жана керектөөчүлөрдү чектөө тобокелдерин күчөтүүчү алардын жетишээрлик өнүкпөгөндүгү байкалууда. Кыргыз Республикасынын отун-энергетикалык тармагынын чарба жүргүзүүнүн рыноктук тутумунун андан аркы өнүгүүсү, алардын ишмердик жигердүүлүктүн туруктуулугуна багыт алуусу чарбалык жараяндарды жана реалдуу экономикалык чөйрөдө аракеттенишкен субъекттерди башкаруунун

инновациялык жолдорун издөөнү шарттайт. Башкаруучулук чечимдерди кабыл алуу чөйрөсүндөгү жетекчилердин ишмердүүлүгү көп тараптан чыгашалардын бухгалтердик эсебин, талдоосун жана аларды моделдөөнүн жана алардын методологиялык негиздерин билүүсүнө таянат. Мындан, сапаттуу эсептик маалыматсыз натыйжалуу башкаруу болуусу мүмкүн эмес деген тыянак чыгарууга болот. Ушуга байланыштуу бухгалтердик эсеп, талдоо жана моделдөө тутумунун алкагында ишке ашырылуучу чыгашаларды башкаруу жараяны өзгөчө мааниге ээ болот, алардын натыйжалуу уюштурулуусу отун-энергетикалык тармак ишканаларынын ишмердүүлүгүнүн масштабына жана мүнөзүнө ылайык болуу шарттарында гана мүмкүн.

Отун-энергетика тармагынын ишканаларынын өндүрүштүк-каржылык ишмердүүлүгү жөнүндөгү сапаттуу жаңы маалыматтык чөйрө зарыл, анын негизинде бул ишканалардын чыгымдарын утурумдук башкаруу боюнча чечимдерди кабыл алууга гана мүмкүн болбостон, аларды чыгымдардын беренелерин, электр энергиясын берүү жана бөлүштүрүү боюнча көрсөтүлүп жаткан кызматтардын наркын талдоо үчүн жана ошондой эле чыгымдардын гана эмес, айрым беренелер жана элементтердин да жалпы суммасын пландоого да мүмкүн болуусу керек. Мындай шарттарда бухгалтердик башкаруучулук эсептин жана талдоонун түзүлүүсүнүн жана аракеттенүүсүнүн методологиясын жана уюштуруучулук-усулдук негиздерин иштеп чыгуу маанилүү илимий-чарбалык мааниге ээ болгон жана принципалдуу жаңылыгы жана жогорку практикалык баалуулугу менен айырмаланган актуалдуу илимий көйгөй болуп чыгат.

Бухгалтердик башкаруучулук эсеп, талдоо жана моделдөө бир эле убакта буларды практикалык колдонуу боюнча илим жана искусство болуу менен бүгүнкү күндө деле көбүнчө эмпирикалык илим боюнча калууда. Алардын методологиясы бухгалтердик эсепти, экономикалык талдоону жана моделдөөнү практикада ишке ашыруучу каражаттарды жана ыкмаларды кайталоодо. Ошондуктан бул багыттагы изилдөө автор тарабынан эсептин, талдоонун жана моделдөөнүн теориясын жана практикасын натыйжалуу өнүктүрүү үчүн зарыл жана андыктан өз убактысында каралган жана актуалдуу деп эсептелинет.

Изилденип жаткан көйгөй боюнча башкаруучулук эсепти, талдоону жана моделдөөнү уюштуруунун теория жана практикасынын өнүгүүсүнө Исраилов М.И., Шеремет А.Д., Аксененко А.Ф., Баканов М.И., Ламыкин И.А., Таций Г.М., Ивашкевич В.Б., Палий В.Ф., Сатубалдин С.С., Соколов Я.В., Деркач Д.И., Гиляровская Л.Т., Ураков Д.У. Тайгашинова К.Т., Арзыбаев А.А., Омуралиева Д.К., Осмоналиев А.О., Суранаев Т.Ж., Кулова Э.У., Ботобеков А.Б., Мамасыдыков А.А., Узенбаев Р.А. жана башка көрүнүктүү окумуштуулар зор салымын кошушту.

Бүтүндөй башкаруучулук эсептин, талдоонун жана моделдөөнүн маселелеринин анык бир деңгээлде окулуп-изилденгендигине карабастан Кыргызстанда энергетикалык тармактын башкаруучулук эсебинин, экономикалык талдоосунун жана моделдөөнүн көйгөйлөрүн теориялык жана практикалык изилдөө жеткиликтүү жүргүзүлбөй жатат, бул көп тараптан тармактын маңызы, мазмуну, түзүмү, моделденүүсүнүн жана эсептик-аналитикалык камсыздалуусунун абалы жөнүндөгү теориялык-методологиялык жоболордун өнүкпөгөндүгүн күбөлөйт.

Диссертациялык иштин Илимий изилдөө иштеринин тематикалык пландары менен байланышы. Диссертациянын негизги жоболору жана жүргүзүлгөн изилдөөнүн гатыйжалары Кыргыз Республикасынын Президентинин 2013-жылдын 21-январындагы № 11-жарлыгы менен бекитилген “Кыргыз Республикасынын 2013-2017-жылдар

аралыгындагы туруктуу өнүгүүсүнүн улуттук түпкү максаты” программасы, өз ичине Кичи энергетиканы өнүктүрүүнүн программасын да камтыган “Кыргыз Республикасынын 2025-жылга чейинки улуттук энергетикалык программасы”, ошондой эле “Энергияны үнөмдөөнүн улуттук программасы” жана “Энергия менен камсыздоо жана электротехникалык жабдуулар” программасы, Кыргыз Республикасынын 2025-жылга чейинки мөөнөткө чейинки отун-энергетика комплексин өнүктүрүү жана 2012-2017-жылдарга электр энергетикасын өнүктүрүүнүн орто мөөнөттүү түпкү максаты менен байланышкан Улуттук энергетикалык программасы, Кыргыз Республикасынын экономикасынын тармактарын өнүктүрүү жана жайгаштыруу программасы, КФРГФЗ Республикасынын 2017-жылга чейин көмүр тармагын өнүктүрүү программасы, Кыргыз Республикасынын 2017-жылга чейинки кичи жана ортоэнергетикасын өнүктүрүү программасы менен байланышкан

Отун-энергетика тармагынын (ОЭТ) бухгалтердик эсебинин жана экономикалык талдоосунун тутумун өркүндөтүү маселелери Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 7.10.2010-жылдагы № 231-“Ишкердик субъекттери тарабынан (бюджеттик мекемелерден сырткары) бухгалтердик эсепти жана каржылык отчеттуулукту жүргүзүү маселелери жөнүндөгү” токтому, Мамлекеттик каржы көзөмөлүнүн 28-июль 2010-жылдагы № 18-“Кажылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттары жөнүндөгү” токтому, Мамлекеттик каржы көзөмөлүнүн 25-январь 2011-жылдагы № 2-“Каржылык отчеттуулукту КОЭАС ка ылайык даярдоо жана берүү боюнча усулдук сунуштамалар” сыяктуу программаларда чагылдырылган. Диссертациялык иш ЭИУ нун илимий-изилдөөчүлүк иштеринин планына ылайык даярдалды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин максаты болуп Кыргыз Республикасынын отун-энергетика тармагындагы бухгалтердик башкаруучулук эсептин жана талдоонун теориясынын, методологиясынын жана уюштурулуусунун негизги жоболорун иштеп чыгуу жана аларды интеграциянын шарттарында моделдөөнүн базасында оптималдаштыруу. Коюлган максаттын алкагында тиешелүү түрдө төмөнкү маселелер каралды:

- отун-энергетикалык тармактыгынын өсүүсүндө жана ага стимул берүүдө мамлекеттин ролу жана орду жана ошонун негизинде Кыргыз Республикасындагы ОЭТке диссертациялык изилдөөнүн объектиси катары талдоо жана баалоо;
- ОЭТ өркүндөтүүнүн жолдору, тармактын ишканаларынын аймактын инфраструктурасына интеграциялануусунун экономикалык механизмдери жана бухгалтердик-башкаруучулук эсеп тутумун КОЭАС ка ылайык натыйжалуу пайдалануу көйгөйлөрүн чечүү механизмдери боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;
- Кыргызстандын ОЭТ ин өнүктүрүү түпкү максатын иштеп чыгуу жана бюджеттик жана салыктык мыйзамдуулукта идентификациялоо үчүн “чыгымдар” жана “отун-энергетикалык тармактагы өндүрүш чыгымдары” түшүнүктөрүнүн мазмунун талдоо;
- бухгалтердик-башкаруучулук эсеп тутумунун КОЭАС ка ылайык маңызын жана мазмунун аныктоо жана анын конструктивдүү элементтерин жана алардын маанилерин отун-энергетика тармагын учурдагы башкаруу талаптарына ылайык издеп табуу;
- КОЭАС тын түптөлүүсүнүн теориялык базасын изилдөө жана Кыргыз Республикасынын ОЭТ нын экономикалык субъекттеринин ишмердүүлүгүнүн бухгалтердик эсебинин жана талдоосунун методологиясын жана уюштурулуусун өркүндөтүүнүн багыттарын негиздөө;

- Кыргыз Республикасынын отун-энергетика тармагынын ишканаларынын чыгашаларынын эсеби жана талдоосунун башкаруучулук тутумун уюштуруунун методологиясын изилдеп табуу;
- энергетика тармагындагы башкаруучулук эсепти уюштуруунун автордук концепциясын иштеп чыгуу жана энергетика тармагынын ишканаларынын чыгашаларын эсепке алуу жана талдоону КОЭАС ка ылайык өркүндөтүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө;
- отун-энергетика тармагынын субъекттеринин ишмердүүлүгүнүн натыйжалуу-лугунун негизги көрсөткүчтөрүн талдоонун методологиясын иштеп чыгуу;
- ишканаланын каржылык туруктуулугун сактоо максатында чыгымдарды талдоо жана баалоонун, ошондой эле пландоонун да колдонууга ээ болоорлук усулун иштеп чыгуу;
- моделдөөнүн базасында башкаруучулук эсепти оптималдаштыруунун негизги багыттарын аныктоо жана түпкү максаттуу башкаруучулук чечимдерди кабыл алуу үчүн башкаруучулук эсептин тутум ичиндеги тутумун түптөөнүн жана куруунун алгоритминин куралдарын иштеп чыгуу;
- уюштуруучулук-усулдук иш-чараларды иштеп чыгуу жана моделдөөнүн базасында Нарын каскадында иштелип чыгылган электр энергиясын келечектеги иштеп чыгуу жана керектөө жараянынын бухгалтердик эсебин оптималдаштыруу боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүү

Изилдөөнүн объекттери – КР нын энергетика тармагынын абалы жана өнүгүүсү, электр энергетика комплексинин ишканаларынын каржылык-чарбалык ишмердүүлүгү.

Изилдөөнүн теориялык базасын бухгалтердик эсеп, экономикалык талдоо жана моделдөө көйгөйлөрү боюнча кыргыз жана чет өлкө окумуштууларынын эмгектеринде негизделген жана берилген пай дубалдык концепциялар жана гипотезалар, мыйзамдык жана укук-ченемдик актылар, Кыргыз Республикасынын энергетика министрлигинин, Кыргыз Республикасынын каржы министрлигинин, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы каржы рыногун тескөө жана көзөмөлдөө боюнча Мамлекеттик кызматтын программалык иш кагаздары жана чечимдери түзүштү.

Изилдөөнүн методологиясы жана методикасы. Диссертациялык иштин теориялык жана методологиялык негизи болуп экономикалык илимдин классиктеринин, энергетика тармагынын субъекттеринин ишмердүүлүгүнүн бухгалтердик эсебин жана талдоосун уюштуруунун методологиясы жана практикасы боюнча кыргыз жана чет өлкөлүк окумуштуулардын эмгектери, бухгалтердик эсеп жана экономикалык талдоо боюнча мыйзамдык жана укук-ченемдик актылар, илимий-практикалык конференциялардын жана семинарлардын материалдары саналышат. Изилдөө жараянынын жүрүшүндө талдоо жана синтез, индукция жана дедукция, тутумдуулук жана комплекстүүлүк сыяктуу таанып-билүүнүн жалпы илимий ыкмалары колдонулду, диссертациялык иштин жаңы жоболорун негиздөөгө тарыхый жана логикалык ыктоолор, ошондой эле экономикалык-статистикалык талдоонун жана моделдөөнүн анык усулдук эрежелери жана жолдору пайдаланылды.

Изилдөөнүн усулу кыргыз жана чет өлкө теориясында жана практикасында топтоштурулган билим жана тажрыйбаларды окуп-үйрөнүүгө жана жалпылоого, эсептин аракеттеги тутумун баалоого, Кыргыз Республикасынын энергетика тармагынын экономикалык субъекттеринин алкагындагы экономикалык талдоонун жана моделдөөнүн милдеттерин, маалыматтык базасын, аларды жүргүзүүнүн эрежелерин жана жолдорун аныктоого негизделген.

Илимий жаңылыгы. Изилдөөнүн илимий жаңылыгы менен айырмаланышкан негизги натыйжаларына төмөнкүлөр кошулат:

- отун-энергетика тармагынын абалын жана өнүгүүсүн, ошондой эле бул тармакка дем берүүдө жана өнүктүрүүдөгү мамлекеттин ролун изилдөө жана мунун негизинде Кыргыз Республикасынын отун-энергетика тармагынын учурдагы абалын талдоону жана баалоону жүргүзүү;
- ОЭТ өркүндөтүүнүн жолдору, тармактын ишканаларынын аймактын инфраструктурасына интеграциялануусунун экономикалык механизмдери жана бухгалтердик-башкаруучулук эсеп тутумун КОЭАС ка ылайык натыйжалуу пайдалануу көйгөйлөрүн чечүү механизмдери боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;
- Кыргызстандын ОЭТ ин өнүктүрүү түпкү максатын иштеп чыгуу жана бюджеттик жана салыктык мыйзамдуулукта идентификациялоо үчүн “чыгымдар” жана “отун-энергетикалык тармактагы өндүрүш чыгымдары” түшүнүктөрүнүн мазмунун талданды;
- бухгалтердик-башкаруучулук эсеп тутумунун маңызын жана мазмунун КОЭАС ке жана анын конструктивдүү элементтерине ылайык, ошондой эле алардын маанилерин отун-энергетика тармагын учурдагы башкаруу талаптарына ылайык аныкталды;
- энергетика тармагындагы башкаруучулук эсепти уюштуруунун автордук концепциясын иштеп чыгуу жана энергетика тармагынын ишканаларынын чыгашаларын эсепке алуу жана талдоону КОЭАС ка ылайык өркүндөтүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн изилденди;
- отун-энергетика тармагынын субъекттеринин ишмердүүлүгүнүн натыйжалуу-лугунун негизги көрсөткүчтөрүн талдоонун методологиясын иштеп чыгуу;
- эл аралык экономикалык интеграция шарттарында электр энергетика ишканаларында башкаруунун, эсептин жана талдоонун тутумун өнүктүрүүнүн негизги багыттарын аныкталды;
- ишкананын каржылык туруктуулугун сактоо максатында чыгымдарды талдоо жана баалоонун, ошондой эле пландоонун да колдонууга ээ болоорлук усулун иштеп чыгуу;
- моделдөөнүн базасында башкаруучулук эсепти оптималдаштыруунун негизги багыттарын аныктоо жана түпкү максаттуу башкаруучулук чечимдерди кабыл алуу үчүн башкаруучулук эсептин тутум ичиндеги тутумун түптөөнүн жана куруунун алгоритминин куралдарын иштеп чыгуу;
- уюштуруучулук-усулдук иш-чараларды иштеп чыгуу жана моделдөөнүн базасында Нарын каскадында иштелип чыгылган электр энергиясын келечектеги иштеп чыгуу жана керектөө жараянынын бухгалтердик эсебин оптималдаштыруу боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүү.

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий-практикалык маанилүүлүгү бул натыйжаларды электр энергетика тармагынын ишканаларынын чыгашаларын башкаруу механизмдин эсептик-талдоолук процедураларында пайдаланылуусу мүмкүн экендигинде турат. Диссертациянын материалдарын жогорку окуу жайларында “Башкаруучулук эсеп”, “Башкаруучулук талдоо” курстарын окутууда жана алардын окуу программаларын өркүндөтүү жараянында колдонууга болот.

Коргоого чыарылган диссертациянын негизги жоболору. Коргоого кийирилген диссертациялык иштеги алынган изилдөөнүн негизги жыйынтыктары төмөнкүлөр:

- КРда ОЭТтин учурдагы абалына кеңири талдоо жүргүзүлдү жана аны өнүктүрүү жолдору жана регионалдуу инфраструктурага тармактардагы ишканалардын

интеграциялоодо уюштуруу-экономикалык механизми жана КОЭСке ылайык бухгалтердик башкаруу эсебинин тутумун натыйжалуу колдонуу көйгөйлөрүн чечүү механизми иштелип чыкты⁴

- бухгалтердик башкаруу эсебинин тутумунун мааниси жана мазмуну КОЭСке ылайык жана анын конструктивдик элементеери, алардын ОЭТти заманбап башкарууда талапка жооп бере мааниси, КОЭСтин түптөлүшүнүн теоретикалык базасын изилденди жана бухгалтердик эсепти жана талдоонун методологиясын өнүктүрүү багыттары белгиленди жана КР ОЭТтеги чыгымдардын эсептеги башкаруу тутмундагы жана талдоодогу уюштуруу методологиясы түптөлдү;
- КОЭСке ылайык энергетика тармагында башкаруу эсебинин жана талдоосун уюштурууда автордук концепция иштелип чыкты;
- Стратегиялык башкаруу чечимдерин кабыл алууда моделдештирүүнүн базасында башкаруу эсебин оптималдаштыруунун негизги багыттары жана түптөлүшүнүн инструментарийдик алгоритмдери иштелип чыкты;
- моделдөөнүн базасында Нарын каскадында иштелип чыгылган электр энергиясын келечектеги иштеп чыгуу жана керектөө жараянынын бухгалтердик эсебин оптималдаштыруу боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүлдү.

Изилдөөчүнүн жеке салымы төмөнкүлөр: Диссертациялык изилдөөдөгү алынган илимий жыйынтыктар ОЭТтеги эсеп тутумунун методологиялык негиздерин уюштурууда жана теоретикалык түптөлүшүнө, усулдук жоболорду жана концептуалдык сапаттары катары колдонууда, бухгалтердик эсепти жана экономикалык талдоонун мазмунун жана өнүктүрүү бутактарын аныктоодо башкаруу чечимдерин кабыл алууда информациялык камсыздоонун тапшырмалардын тепкичтүү чечимдерин колдонуу. Диссертациядагы жыйынтыктар жана сунуштар. ОЭТ менен гана чектелбейт. Аларды төмөнкү жактарда колдонсо болот:

- КРдагы Каржы министирлигиндеги бухгалтердик эсепти өнүктүрүү, каржы рыногунун көзөмөлдө жана жөнгө салуучу Мамлекеттик кызматынын бөлүмүндө;
- Ишканалардын ишмердүүлүгүндө, аудитордук жана консалтингдик фирмаларда, көз карандысыз бухгалтердик уюмдарда жана профессионалдык институттарда;
- профессионалдык бухгалтерлерди жана аудиторлорду квалификациясын жогорулатууда;
- ЖОЖдогу атайын жана окуу курстарында.

Алынган жыйынтыктардын экономикалык мааниси: Сунуштар жана табуулар башкаруу эсебинин жана талдоосунун тутумунун методологиясын жана теориясын жана Каржылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттарын КРда ОЭТтеги моделдештирүүнү өнүктүрүүгө багытталган.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо жана иш жүзүнө ашыруу. Изилдөөнүн жүрүшүндө ишке ашырылган концептуалдык жоболор автор тарабынан Кыргыз Республикасынын отун-энергетика тармагынын ишканаларында бухгалтердик эсеп тутумун реформалоодо колдонулган (2009-2017-жж.). Изилдөөнүн теориялык жана практикалык натыйжалары эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда доклад кылынган.

Диссертациянын теориялык жана практикалык иштелмелери, ошондой эле негизги илимий жоболору жана усулдук иштелмелери отун-энергетика тармагынын экономикалык

субъекттеринин натыйжалуу башкарылуусун жана туруктуу аракеттенүүсүн ишмердүүлүктүн утурумдук режиминде да, келечекте да камсыз кылат.

Диссертациянын негизги мазмуну

Диссертациянын илимий натыйжаларын, негизги жоболорун жана тыянактарын шарттуу түрдө теориялык, методологиялык жана уюштуруучулук-усулдук көйгөйлөрдүн өз ара байланышкан бир катар топторуна жараша топтоштурууга болот.

Диссертацияда каралып жаткан көйгөйлөрдүн биринчи тобу изилдөөнүн объекти болгон Кыргызстандын отун-энергетика тармагынын абалы жана өнүгүүсү менен байланышкан. Экономикалык өнүгүүнүн артыкчылыктуу багыттарынын теориялык маңызы алардын экономиканын “локомативине” окшоштурулгандыгында турат. Башка сөз менен айтканда, экономиканын артыкчылыктуу тармактары катализациялоочу элементтер, экономикалык өз ара мамилелердин потенциалдуу кубаттуулуктары катары экономиканын башка тармактарын жана коомдун социалдык чөйрөсүн өнүгүүнүн жогорураак тепкичине тартуусу керек. Дал ушул жагдай экономикада артыкчылыктарды тандоонун негизги критерийи катары болуусу керек.

Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүү боюнча Улуттук кеңеш тарабынан бекитилген Кыргыз Республикасын 2013-2017-жылдарда туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук түпкү максатында (мындан ары Улуттук түпкү максат) экономикалык өнүгүүнүн артыкчылыктуу тармактары катары төмөнкүлөр аныкталган:

- тоо-кен өнөр жайы;
- энергетика;
- туризм сектору;
- айыл чарбасы;
- транспорттук чөйрө;
- каржылык сектор, ошондой эле экологияга багыт алган жаңы технологияларга негизденген бизнес чөйрөсү.

Улуттук түпкү максатта экономикалык артыкчылыктарды тандоо үчүн негизги критерийлер болуп жогору кошумча нарк, салыктык сыйымдуулук, жумушчу орундарды түзүү жана ушуну менен жумушсуздукту азайтуу саналганын белгилей кетүү керек.

Бирок бул жерде артыкчылыктарды тандоонун төмөнкү аспекти эсепке алынган эмес: биринчиден, артыкчылыктардын сан жагынан көп түрдүүлүгү потенциалдуу каржылык-экономикалык ресурстардын майдалануусуна жана чачыранды болуусуна алып келет; экинчиден, саналып өтүлгөн тармактардын баары эле жыйноо (сактоо) факторуна ээ эмес. Демек, доминантаны саналып өтүлгөн артыкчылыктардын ичинен аныктоо зарыл.

Биздин оюбузча, Кыргыз Республикасынын экономикасынын энергетика секторун артыкчылыктардын дал ушул доминантасына кошуу керек. Мындай тыянак Кыргыз Республикасынын экономикасынын башка артыкчылыктуу тармактарынын милдеттерин практикалык ишке ашыруу баары бир кандайдыр деңгээлде энергетикага таянаарына негизделген. Башка сөз менен айтканда, энергетика көйгөйүн чечүү башка артыкчылыктуу тармактардын натыйжалуу өсүүсүнүн катализатору болуп калат.

Айтылган бул көз караш Кыргыз Республикасынын электр энергиясынын терс абалынын өзөктүү себептери жана симптомдору жөнүндө талдашкан жана тыянак чыгарышкан эксперттер тарабынан да колдоого ээ болгон. Алардын ою боюнча Кыргыз Республикасынын экономикалык өнүгүүсүнүн негизги артыкчылыгы болуп республиканын экономикасынын энергетика секторундагы инновациялык-инвестициялык

жараяндар калуусу керек. Айрым алганда алар белгилегендей, Борбордук Азияда эң ири гидроэлектростанциялардын курулушунан баштап энергетика тармагы Кыргызстан элинин сыймыгы болуп келген. Масштабы жана техникалык татаалдыгы боюнча бул ГЭСтерге Кыргызстанда гана эмес, бүткүл Борбордук Азия аймагында теңи болгон эмес. Арзан электр энергиясын иштеп чыгуудан сырткары Кыргызстандын энергетика комплекси коңшу мамлекеттердин кеңири айыл чарба жерлеринин туруктуу ирригациясын камсыз кылат. Ошону менен бирге суу бассейндери биздин республиканын мөңгүлөрүн сактоонун зарыл атрибуттары болуп саналышат деген ойлор да бар. Бирок, эгемендүүлүккө жетишилген убакыттан бери биздин республикабызда энергетикалык коопсуздугу маселелери “өзү бүтөт” жолуна түшүп калган. Ошого карабастан, энергетикалык сектордун уюштуруучулук түзүмүн кайра түзүү жолу менен абалды оңдоого аракеттердин болгонун моюнга алуу керек.

Диссертациялык изилдөө көрсөткөндөй, Советтер Союзунун убагында биздин республикабызда ГЭС жана ЖЭБдердин басымдуулук өнүгүүсү менен энергетикалык тармак түзүлгөн. Эгемендүүлүккө жана көз карандысыздыкка ээ болуу жана рыноктук мамилелерге өтүү менен Кыргызстандын электр энергетикалык сектору энергетика тутумун кайра түзүүнүн Мамлекеттик Программасына ылайык 1998-жылдан баштап 2001-жылдын экинчи жарымына чейин созулган реформаланууга жетишти.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан ишке ашырылган кайра түзүүнүн натыйжасында “Кыргызэнерго” АК нын базасында 7 акционердик коомдор түзүлдү:

- электр энергиясын бөлүштүрүү функциясын аткарышкан 4 акционердик коомдор (“Түндүкэлектро” ААК, “Чыгышэлектро” ААК, “Ошэлектро” ААК жана “Жалалабатэлектро ААК”);
- электр энергиясын берүү жана бардык ПЭСтердин жана Окуу борборунун жогорку чыңалуудагы тармактарынын базасындагы Кыргыз энерготутумунун тутумдук операторунун функциясына ээ болгон “Кыргызстандын улуттук электр тармагы” (НЭСК) ААК.
- “Электр станциялары (ЭС)” ААК.

“Түндүк электро” ачык акционердик коому 2001-жылдын 1-июлунда “Кыргызэнерго” АК нун кайра түзүлүүсүнүн натыйжасында түзүлгөн. “Түндүк электро” бөлүштүрүүчү компаниясы – Кыргыз Республикасынын энергия менен камсыздоочу жетектөөчү уюму. Бүгүнкү күндөгү рынок экономикасынын шарттарында бөлүштүрүүчү компания өзүн-өзү каржылап актоо принципинин негизинде республикада ички рынок үчүн өндүрүлгөн электр энергиясынын 51% ын сатып алат, жеткирет, бөлүштүрөт жана сатат, ошону менен бирге Чүй, Талас областтарынын жана Бишкек шаарынын чектеринде жайгашышкан 35-10-6-0,4 кВ чыңалуудагы бөлүштүрүү электр тармактарына ремонттук-эксплуатациялык жана ыкчам тейлөөлөрдү жүргүзүшөт.

“Чыгыш электро” ААК у “Кыргызэнерго” ААК нун 2001-жылдын 12-январында болуп өткөн кезексиз чогулушунун чечиминин жана “Кыргызэнерго” ААК нун 2001-жылдын 27-январындагы № 181-буйругунун негизинде жогорку чыңалуудагы электр тармактарынын Ыссык-Көл жана Нарын ишканаларынын базасында түзүлгөн.

“Ош электро” ААК у 2001-жылдын 1-июлунда ОшПЭС ишканасынын кайра түзүлүүсүнүн натыйжасында түзүлгөн. Бүгүнкү күндө “Ош электро” ААК у рынок экономикасынын шарттарында, өзүн-өзү каржылап актоо принцибинде электр энергиясын бөлүштүрүүнү жана сатууну, Баткен, Ош областтарынын жана Ош шаарынын

чектериндеги 35-10-6-0,4 кВ чыңалуудагы бөлүштүрүү электр тармактарына ремонттук-эксплуатациялык жана ыкчам тейлөөлөрдү ишке ашырып келет.

“Жалалабатэлектр” ААКу 2001-жылдын 1-июлунда Жалал-Абад ПЭС ишканасынын кайра түзүлүүсүнүн натыйжасында түзүлгөн. Бүгүнкү күндө “Жалалабат электр” ААКу рынок экономикасынын шарттарында, өзүн-өзү каржылап актоо принцибинде электр энергиясын бөлүштүрүүнү жана сатууну, Жалал-Абад областынын Тогуз-Торо районунан сыркаркы чектериндеги 35-10-6-0,4 кВ чыңалуудагы бөлүштүрүү электр тармактарына ремонттук-эксплуатациялык жана ыкчам тейлөөлөрдү ишке ашырып келет.

“Кыргызстан улуттук электр тармагы” ачык акционердик коому (НЭСК) электр энергиясын жогорку чыңалуудагы тармактар аркылуу өндүрүүчүлөрдөн бөлүштүрүү компанияларына жана ири өнөр жай керектөөчүлөрүнө жеткирүү боюнча функцияларды аткаруу укугу жана милдеттенмелери жагынан “Кыргызэнерго” АК нын укуктук мураскери болуп саналат. Коомдун мүлктүк комплексине 110 кВ тон 500 кВ ко чейинки чыңалуудагы электр тогун берүү чубалгылары кирет.

“Кыргызстан НЭС” АА коомуна Борбордук Азия аймагындагы электр энергиясы жана кубаттуулугу рыногундагы кыргыз коммерциялык операторунун, ошондой эле Кыргыз Республикасынын электр тутумундагы электр энергетика объекттерин диспетчердик башкаруу боюнча техникалык оператордун функциялары берилген.

Кыргыз энерготутуму Борбордук Азия аймагынын энерготутумдары менен жарыш иштейт жана Борбордук Азиянын Биргелештирилген энерготутумунун курамдык бөлүгү болуп саналат. Кыргыз энерготутумундагы электр станцияларынын жана тармактарынын сутка боюнча иштөө режимин башкаруу, башка энерготутумдар менен өз ара мамилелешүү “Кыргызстан НЭС” АА коомунун түзүмдүк бөлүгү болуп саналган Борбордук диспетчердик кызматка (БДК) жүктөлгөн.

Кыргыз энерготутумундагы диспетчердик башкаруу иерархиялык түзүмгө ээ болуп, анын башында БДК нын мөөнөттүк диспетчери турат. Ыкчам башкаруу жогорку чыңалуудагы электр тармактарынын Чүй, Талас, Нарын, Ыссык-Көл, Ош жана Жалал-Абад ишканаларынын мөөнөттүк диспетчерлери, ошондой эле 500 кВ Фрунзе, 220 кВ Кара-Балта, Главная, Ала-Арча, Чүй, Быстровка жана Ыссык-Көл подстанцияларынын мөөнөттүк электрмонтерлору аркылуу жүргүзүлөт. БДК нын ыкчам буйруктары “Электр станциялары” АА коомунун объекттеринде Токтогул ГЭС теринин каскадындагы, Бишкек ЖЭБ жана Ош ЖЭБ ишканаларынын сменаларынын башчылары тарабынан аткарылат. Иерархиялык пирамиданы бөлүштүрүү компанияларынын мөөнөттүк диспетчерлери жыйынтыкташат.

“Кыргызстан НЭС” АА коому электрэнергетика тармагын өнүктүрүү түпкү максатын аныктоодо, анын техникалык саясатын түптөөдө, келечектүү пландарын жана программаларын иштеп чыгууда катышат. Коомдун ишмердүүлүгү төмөнкү мыйзамдар менен теске салынат: “Энергетика жөнүндө” мыйзамы (1996-жылдын 30-октябры, № 56), “Электр энергетикасы жөнүндө” мыйзамы (28-январь, 1997-жыл, № 8), “Токтогул гидроэлектрстанцияларынын каскадынын жана улуттук жогорку чыңалуудагы электр берүү чубалгыларынын өзгөчө макамы жөнүндө” мыйзамы (21-январь, 2022-жыл, № 7) жана Кыргыз Республикасынын мыйзам алдындагы актылары, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомдору.

“Электр станциялары” АА коому – Кыргызстандын эң ири генерациялоочу компаниясы, өлкөнүн бардык электр энергиясынын дээрлик 98% ын иштеп чыгат.

Компания электр энергиясы менен ички жана чет өлкөлүк керектөөчүлөрдү камсыз кылат, Борбордук Азиялык Биргелештирилген Энерготутумундагы жыштыкты жөнгө салат. Акционердик коом 2001-жылы “Кыргызэнерго” АКнун кайра түзүлүүсүнүн натыйжасында түзүлгөн, анын уставдык капиталындагы акциялардын мамлекеттик үлүшү 93,65% ды түзөт.

Компаниянын курамына 7 ГЭС жана 2 ЖЭБ кирет: Токтогул ГЭСтеринин каскады, курулуп жаткан ГЭСтер ишканасы, Ат-Башы ГЭСи, Бишкек, Ош ЖЭБ дери, Камбарата-2 ГЭСи.

Электр энергетикасы секторундагы өз ара мамилелердин горизонталдык принциптери тик өз ара мамилелеринен адекваттуу экенин белгилей кетүү керек. Себеби Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан эмдигиче төмөнкү маселелер аныктала элек:

- акционердик коомдордун мүлктөрүн башкаруу;
- каржылык өз ара мамилелерди;
- тармакты адистер менен камсыз кылуу маселелери.

Бул маселелердин баары Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик мүлк фондунун артыкчылыктуу укуктары болуп саналышат. Ушул жерден логикалык суроо пайда болот: башкаруу түзүмүн кайталоо (дублирование) үчүн кандай себеп, шылтоо болуусу керек, ошондой эле мындай кайталоо канчалык деңгээлде максатка ылайык жана учурдагы жагдайларга туура келет? Көйгөйгө тутумдук, комплекстүү ыктоо көз карашынан алганда электр энергетикасы секторун өнүктүрүү маселесин дал ушул маселени чечүүдөн баштоо керек деп ойлойбуз.

Электр энергетикасынын азыркы абалы энергетикалык компаниялардын негизги акционери болуп мамлекет саналгандыгы менен мүнөздөлөт, ал энергетика секторунун акцияларынын 93% на ээлик кылат.

Гидроэнергетиканы өнүктүрүүнүн негизги багыттары болуп аракеттеги электр станцияларынын техникалык кайра куралдануусун камсыз кылуу жана реконструкциялоо, ошондой эле жаңы генерациялоочу кубаттуулуктарды ишке киргизүү саналаарын тактап өтүү керек. Биринчи кезекте Камбар-Ата ГЭСтеринин каскаддарын ишке киргизүү зарыл. Мунун баарын жогоруда айтылган иерархияга адекваттуу иерархиялык түзүмдө ишке ашырууга болот.

Электр энергиясын сатуунун жаңы рынокторун издөө жана экспортун ишке ашыруу “Электр станциялары” АА коомунун сырткы экономикалык ишмердүүлүгүнүн артыкчылыктуу багыты болуп калууда. Кыргыз гидроэнергетикасынын потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрү келечекте электр энергиясын ири масштабда экспорттоо мүмкүнчүлүгүн кароого мүмкүндүк берет. Бирок көз карандылыкка ээ болгон жана экономиканы борборлоштурулган пландык башкаруудан баш тарткан учурдан баштап республиканын энергетикалык тармагынын алдында оптималдуу, теңдештирилген чечими дагы деле табыла элек бир катар актуалдуу техникалык, каржылык-экономикалык көйгөйлөр пайда болду.

Бул көйгөйлөрдүн эң башына электр энергиясын техникалык жоготуунун негизги себептеринин бири болгон тармактын негизги техникалык жана технологиялык жабдууларынын моралдык жана физикалык жешилүүсүн коюу керек. Андан кийин республикада көмүрдүн, нефттин жана газдын өндүрүшүнүн төмөндөөсү менен байланышкан электр энергиясын керектөөдөгү диспропорциянын өсүүсүн коюуга болот. Тармакты башкаруунун өркүндөбөгөн тутуму жана менеджменттин алсыз деңгээли акыры

барып тармактын коммерциялык жоготууларынын деңгээлинде чагылуучу коррупциялык схемалардын өнүгүүсүнө дем берип жатат.

Тармактын жогоруда айтылган көйгөйлөрүн чечүү үчүн бүгүнкү күндө мамлекеттик түзүмдөрдүн деңгээлинде анык бир чаралар көрүлүүдө. Теориялык түрдө аларды экстенсивдик жана интенсивдик чараларга бөлүүгө болот. Ушул көз караштан алганда тармакта бүгүнкү көрүлүп жаткан чаралар көп даражада экстенсивдүү чараларга кошулат, анткени аларга капиталдык салымдардын жогорку деңгээли жана негизги капиталдын көлөмдөрүн жогорулатуу, ошондой эле киргизилип жаткан инновациялык техниканын жана технологиянын алсыз деңгээли мүнөздүү.

Дагы бир белгилей кетчү нерсе, жаңы объекттерди ишке киргизүүгө жана тармактын бар болгон негизги фонддоун, техникалык көмөкчү жабдууларын инновациялык модернизациялоо үчүн капиталдык салымдар негизинен аягы барып республиканын төлөм балансына жана тармактын ишке киргизилип жаткан активдеринин наркынын деңгээлине таасир берүүчү чет өлкө насыяларынын жана гранттарынын эсебинен ишке ашырылып жатат.

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан тармакты өнүктүрүү боюнча долбоорлор ишке ашырылып жатат. Алардын негизгилеринен болуп жогорку Нарын каскадындагы ГЭСтердин жана Камбар-Ата-1,2 ГЭСтеринин курулушу боюнча ишке ашырылып жаткан долбоорлор саналат. Булар менен катар эле бөлүштүрүү энергетика компанияларынын техникалык жаңылыгы катары кабыл алууга мүмкүн болгон алдын ала төлөм карталуу электр эсептегичтерин орнотуу боюнча долбоор ишке ашырылып жатат. Мунун баары акыры барып республиканын электр энергетика секторунун ишмердүүлүгүндө оң жактуу чагылуусу керек.

Бул айтылган долбоорлор негизинен сырткы насыялардын эсебинен ишке ашырылып жатканын да тактап өтүү зарыл. Мында энергетика тармагынын өздүк потенциалы толук тартылбай жатат. Бул көз караштан алганда негизги өндүрүштүк фонддорду кайра баалоо жана мунун негизинде амортизациялык топтомдорду көбөйтүүнүн эсебинен республиканын энергетика тармагынын инвестициялык потенциалын чоңойтуу жана аларды инвестициялык долбоорлорго диверсификациялоо зарылдыгы бышып жетилди.

Республиканын энергетика ресурстарынын жалпы көлөмүндө гидроэнергетиканын салыштырмалуу салмагы 52,6% ды түзөт. Бул сектордун үлүшүнө ИДП нын 3,0% га жакыны, өнөр-жай өндүрүшүнүн көлөмүнүн 18%ы жана республикалык бюджеттин киреше бөлүгүнүн 10%ы туура келет. Ошондой эле Кыргыз Республикасы экологиялык таза энергиянын өтө зор запасына ээ болгону менен аны бар болгону 10% га жакын деңгээлде гана пайдаланат. Гидроэнергетикалык ресурстардын жана энергиянын салттык эмес булактарынын кайра толукталуусу, аларды пайдалануунун төмөн даражасы, органикалык отунга салыштырмалуу айкын көрүнүп турган экологиялык артыкчылыктары, ошондой эле негизги суу агымдарынын өзгөчө жогорку потенциалдуу кубаттуулугу электростанциялардын чоң жана кичине түрлөрүн куруунун максатка ылайыктуулугун жана жогору экономикалык натыйжалуулугун шарттайт. Республикадагы электроэнергиянын 90% дан ашууну гидроэлектростанцияларда иштелип чыгарылат. Электроэнергиянын калган көлөмү жылуулук электростанцияларында иштелип чыгарылат. Бирок бул жараянга чакан жана орто энергетика эч бир тартылбаган. Бүгүнкү күндө кичи дарыялардын гидроресурстарынын өздөштүрүү болгон 3%ды түзөт.

Өлкөнүн энергетикалык коопсуздугун азыркы учурда Токтогул ГЭСи (кубаттуулугу 1200 МВт), Күрп-Сай (800 миң кВт), Таш-Көмүр (450 миң кВт), Шамалды-Сай (240 миң кВт), Үч-Коргон (180 миң кВт), Камбар-Ата-2 (120 миң кВт) жана Ат-Башы (40 миң кВт) ГЭСтери, Бишкек ЖЭЦ (660 МВт) жана Ош ЖЭЦ (50 МВт) тери камсыз кылышат. Булар биргеликте 14,8 млрд кВт ко чейинки электроэнергиясын иштеп чыгууга мүмкүндүк беришет.

Тармакта көптөн бери туруп калган чечибеген көйгөйлөр бар экендигин белгилей кетүүбүз керек. Электроэнергияны керектөөнүн өсүүсү (жылына 3-5%) жаңы кубаттуулуктардын өсүүсүнөн алдыга кетип жатат. Алсак, 1990-жылдан 2011-жылга чейинки бүтүндөй республика боюнча тармактардагы максималдуу жүк 1214 мегаваттка өстү, мунун ичинде түндүк боюнча 784 мегаваттка, түштүктө 430 мегаваттка өскөн. Муну менен кошо кышында электроэнергияны керектөө жайкы керектөөдөн үч эсе көп болот. Бул жаратылыш газын, көмүр жана мазутту пайдалануу аларга болгон баанын бир далай өсүүсүнүн айынан төмөндөгөндүгү менен байланышып, жылытуу жана ыссык суу менен камсыздоодо электроэнергиясын пайдаланууга өтүүгө алып келди.

Керектөөнүн аймактар боюнча бир калыпта эместиги да маанилүү. Электроэнергия булактарынын 90%дан көбүрөөгү өлкөнүн борбордук бөлүгүндө жайгашкан, ал иштелип чгылып жаткан энергиянын 60%дан ашуусун республиканын түндүк аймактары иштетишет. Жакынкы аралыкка чейин республиканын түндүгү менен түштүгү 500 кВ “Токтогул ГЭС-Фрунзе” чыбалгысы менен жана Борбордук Азия биргелешкен энерготутуму аркылуу туташып турушкан. Бул чубалгылардын биринде авария болсо, анда түндүк аймактарда энергияны керектөөгө 40% га, ал эми түштүк аймактарда 85% га чейин (Баткен областында – 85%, Ош областында – 50%) чектөөлөр киргизүү зарыл болгон. Бул көйгөй бүгүнкү күндө ВЛ-500 кВ “Датка-Кемин” электр берүү чубалгысын куруу жолу менен чечилди.

Коммерциялык жоготуулардын жогору деңгээли электр энергетикасын капитализациялоо мүмкүнчүлүгүн чектеп жана аны технологиялык кайра жаңылоо, өнүктүрүү үчүн чет элдик түз инвестициларды тартуу мүмкүнчүлүктөрүн төмөндөтүп жатат.

Өлкөнүн көз карандысыздыкка ээ болгон учурунан баштап электр энергиясын ички керектөөнүн түзүмү кескин жана бат өзгөрдү. Коммуналык-тиричилик секторунун үлүшү кескин өсүп, өнөр жай жана агрардык сектордун үлүшү төмөндөдү. Бишкек шаарында жана Чүй областынын анын жакабелинде жайгашкан райондорунда көп сандаган жаңы жашоо массивдеринин түзүлүүсү энергоресурстарды пайдалануунун түзүмүндө электр энергиясынын үлүшүнүн кошумча көбөйүүсүнө алып келди.

Бир нече акыркы жылдардагы энергоресурстарды өндүрүү боюнча абал төмөнкү мүнөздөмөгө ээ (1-таблица).

2014-жылда электр энергиясын өндүрүүдө 2000-жылдагы өндүрүш деңгээли жетишилбегенин белгилей кетүүбүз керек. Бирок, 2010-жылдагы өндүрүш көлөмүнө салыштырмалуу өсүүнүн орточо темпи 101,2% ды түзгөн оң жактуу динамика жаралган. Көмүр казып алуу боюнча да (мындагы 2010-жылга салыштырмалуу өсүүнүн орточо темпи 107,3% ды түзгөн), жаратылыш газын өндүрүү боюнча да (2010-жылга салыштырмалуу өсүүнүн орточо темпи 102,5% ды түзгөн) оң жактуу динамика байкалат. Көмүрдү казып алуудагы өсүү өлкөнүн түштүгүндө да, түндүгүндө да, б.а. республиканын дээрлик бардык көмүр бассейндеринде көмүр казып алуунун көбөйгөндүгүнүн эсебинен болуп өттү. Ошондуктан 2010-жылдан баштап 2014-жылга чейинки орточо өсүү темпи

7,3% ды түздү. Электр энергиясын иштеп чыгууда 2013-жылдагы 8%га төмөндөө Нарын дарыясындагы суунун азайып кетүүсүнөн болду.

Таблица 1. Кыргыз Республикасында энергоресурстардын негизги түрлөрүн өндүрүү

Энергоресурстардын түрлөрү	Чен бирдиги	2000-ж.	2005-ж.	2010-ж.	2011-ж.	2012-ж.	2013-ж.	2014-ж.
Электроэнергия	млрд кВт.саат.	14,9	14,9	12,1	15,2	15,2	14,0	14,6
Көмүр	миң.т.	425,0	335,3	575,0	830,7	1163,	1407,9	1777,4
Нефть (газ конденсаты менен кошо)	миң.т.	77,1	77,2	82,8	89,9	78,9	83,5	82,9
Жаратылыш газы	млн.м. ³	32,2	25,1	22,8	26,6	28,5	32,5	33,8

Автор тарабынан КР нын УСК нин материалдары боюнча даярдалды

Нефтини алуу боюнча дээрлик нөлдүк динамика өндүрүүнү кеңейтүүнүн Кыргыз Республикасы өз алдынча аркалай албаган жогору капитал сыйымдуулугу менен түшүндүрүлөт. Бул жерде издеп табуу керек болгон чоң сырткы инвестициялар зарыл.

Электр энергиясын өндүрүү төмөнкү кубаттуулуктарга ылайык ишке ашырылаарын тактап өтүү керек (2-таблица)

Таблица 2. Электростанциялардын кубаттуулуктарынын динамикасы жана электр энергиясын өндүрүү

Электростанциялардын типтери	2008-ж.	2009-ж.	2010-ж.	2011-ж.	2012-ж.	2013-ж.	2014-ж.
Электростанциялар, баары							
Кубаттуулугу, миң кВт.	3740,1	3739,9	3859,4	3866,7	3868,4	4368,3	4459,7
Электр энергиясын өндүрүү, млн.кВт.саат.	11789,1	11083,2	12062,9	15158,0	15168,3	14011,4	14571,5
Анын ичинде:							
Гидроэлектростанциялар							
Кубаттуулугу, миң кВт.	2944,2	294,	3064,2	3071,5	3071,5	3571,5	3670,9
Электр энергиясын өндүрүү, млн.кВт.саат.	10759,1	10097,9	11254,7	14309,1	14179,0	13096,7	13297,6
Жылуулук электростанциялары							
Кубаттуулугу, миң кВт.	795,9	795,5	795,2	795,2	796,9	796,8	788,8
Электр энергиясын өндүрүү, млн.кВт.саат.	1030,0	985,3	808,2	848,9	989,3	914,7	1273,9

Автор тарабынан КР нын УСК нин материалдары боюнча даярдалды

Таблицадагы маалыматтардан аныкталгандай, электр энергиясынын эң көп көлөмү – 90% дан ашууну гидроэлектростанцияларда иштелип чыгарылат. Бул учурда анын динамикасы бир маанилүү эмес, б.а. Нарын дарыясынын суусунун ар жылдардагы деңгээли менен шартталган өндүрүштүн жогорулоосу жана төмөндөөсү орун алган. Жылуулук электростанциялары тарабынан өндүрүлгөн электр энергиясы бир тектүү мүнөзгө ээ, башка сөз менен айтканда өндүрүштүн төмөндөөсү 2008-жылга чейин

байкалып, андан кийин 2013-жылдан башка жылдарда оң маанилүү динамикага ээ. Талданып жаткан мезгил аралыгындагы өсүүнүн орточо жылдык темпи 100,3% ды түздү.

Жогоруда айтылган маалыматтарга кошумча болуп өндүрүлгөн электр энергиясын коом тарабынан керектелүүсүн мүнөздөөчү республиканын электробалансы саналат (3-таблица).

Таблица 3. Кыргыз Республикасынын электробалансы

(млн.кВт-саат)

Көрсөткүчтөр	2008-ж.	2009-ж.	2010-ж.	2011-ж.	2012-ж.	2013-ж.	2014-ж.
Өндүрүлгөн электр энергиясы	11789,1	11083,2	12062,9	15158,0	15168,3	14011,4	14571,5
Четтен алынган	6,9	-	76,3	6,6	-	29,6	286,2
Керектелген электр энергиясы	11244,1	10049,4	10503,8	12370,4	13579,8	13665,8	14785,3
Өнөр жайы	4106,0	3939,2	4152,1	4898,6	5599,4	5905,3	7292,7
Айыл чарбасы	1677,0	1734,0	1718,2	2138,8	2467,6	2551,6	2517,3
Транспорт	57,6	50,9	51,5	57,8	56,3	51,0	58,6
Курулуш	55,1	43,9	39,3	65,5	77,2	81,0	97,8
Социалдык чөйрө	1655,3	1531,2	1516,3	2135,2	2137,0	2235,5	2187,3
Жалпы жоготуулар	3693,0	2750,2	3026,4	3074,5	3242,3	2841,3	2631,6
Чет өлкөлөргө берилгени	552,0	1033,8	1635,4	2794,2	1588,5	375,2	72,4

Автор тарабынан КР нын УСК нин материалдары боюнча даярдалды

Электр энергиясын пайдалуу берүү түзүмүн талдоо көрсөткөндөй, электр энергиясынын негизги керектөөчүсү болуп өнөр жайы саналат, анын керектөө деңгээли дээрлик 50% га жакын, айыл чарбасы 17,0% керектесе, социалдык чөйрө 16,0% дын тегерегинде керектейт. Жалпы жоготуулардын деңгээли да салмактуу болуп, кээ бир жылдарда электр энергиясын керектөөнүн жалпы көлөмүнүн 29% чейин жетип жатты. Биздин экономиканы либерализациялоонун баштапкы мезгилинде калк жалпы пайдалуу берүүнүн 63,0% ын керектеген, бул көрсөткүч 90-жылдардын башында 16% ды түзгөн эле. Өнөр жайлык, айыл чарбасынын жана коммерциялык керектөөчүлөр 90-жылдардын башындагы 65% га каршы 25% керектешкен, бюджеттик керектөөчүлөр 90-жылдардын башындагы 19,0% га каршы 11,9% керектешкен.

Көмүр жана газды керектөөнүн төмөндөөсүнөн кийинки бардык жүк электр энергетикалык тармактын мойнуна оор жүк болуп түштү. Бүгүнкү күндө имараттарды жылытуу, ыссык суу менен камсыз кылуу жана тамак даярдоо негизинен электр энергиясынын эсебинен ишке ашырылып жатат. Сезондук күчтүү термелүүнү белгилей кетүү керек – электр энергиясын кышында керектөө жайындагыга караганда 3,5 эсе көп болуп, мунун натыйжасында энергия жабдуулары ашыкча жүк режиминде иштеп жатышат.

Албетте, жогоруда айтылгандардын баары республиканын энергия секторунун экономикалык жана техникалык абалынын чагылдырылуусу болуп саналат. Бирок ушул жерде практикада ишке ашпаган теориялык мүнөздөгү маанилүү учурду тактап өтүү зарыл. Рынок экономикасынын мыйзамдарынын көз карашында товарды сатуунун жогорулоосу (электр энергиясы – бул товар) өндүрүштүн көлөмүн жана эмгек өндүрүмдүүлүгүн андан ары жогорулатууга дем берүүчү болуп саналат. Бул жагдайдагы

парадокс кээ бир кабыл алууга кыйын болгон себептердин негизинде жогоруда айтылган рынок экономикасынын мыйзамы энергетика секторунда иштебей тургандыгында турат. Мындай абалдын себеби болуп, биринчиден ички керектөөчүлөргө сатылып жаткан электр энергиясынын баасы аны өндүрүүгө кеткен чыныгы чыгымды жана энергия компанияларынын каржылык-экономикалык абалын чагылдырбайт. Экинчиден республиканын ичиндеги электр энергиясын керектөөнүн болуп өткөн түзүмдүк өзгөрүүсү башка бир көйгөйдү жаратты. Анткени, өндүрүш чөйрөсү тарабынан электр энергиясын түзүмдүк түрдө башкаларга салыштырмалуу көбүрөөк керектөөсү долбоорлук-техникалык жактан өзүнүн негиздүү чечимине ээ болчу. Башка сөз менен айтканда. Өндүрүш чөйрөсүнүн энергия ресурстарын көбүрөөк керектөөсү долбоорло этабында эле жолго коюлуп, эсептерде практикалык бардык кыйшаюулар эсепке алынат эле. Дал ушул жагдай бул чөйрөнү үзгүлтүксүз жана сапаттуу түрдө энергия менен камсыздалуусун аныктаган. Анын үстүнө мындай жагдай өндүрүштүк курулушта гана эмес, социалдык чөйрөдө да, мектептердин, бала бакчаларынын, турак жайлардын курулушунда да колдонулган, б.а., алдын ала пландаштырылып, эсепке алынган.

Рынок экономикасынын шарттарында чарба жүргүзүүнүн колдонулуп жаткан ыкмаларын өркүндөтүү көбүрөөк мааниге ээ болуп, маалыматтын ыкчамдыгы, чындыкка ылайыктуулугу даражасына жогорулатылган талаптар коюлат. Бул көйгөйдү чечүүдөгү өзгөчө роль бухгалтердик эсеп, талдоо жана моделдөөгө тиешелүү. Кабыл алынуучу чечимдердин сапаты жана негиздүүлүгү көп даражада бухгалтердик эсеп тарабынан берилип жаткан маалыматтын сапаты менен гана эмес, аны иштетүүдө колдонулуучу отун-энергетика тармагынын ишканаларынын ишин экономикалык талдоонун жана моделдөө тутумунун натыйжалуулугу менен да аныкталат.

Диссертацияда каралып жаткан көйгөйлөрдүн **экинчи тобу** башкаруучулук эсептин жана көзөмөлдүн методологиясы менен байланышкан. Энергетикадагы башкаруучулук эсептин, талдоонун жана моделдөөнүн методологиясынын учурдагы абалын баалоодо көңүлдү төмөнкүлөргө буруу зарыл: бүгүнкү күндө көптөгөн теориялык иштелмелер адаптацияланган эмес жана ишканалардын чарбалык практикасында жакшы пайдаланылбайт, б.а. энергетика комплексинин эсебинин, талдоосунун жана моделдөөсүнүн практикасы теориядан артка калып жаткан абал түзүлгөн.

Иште Кыргыз Республикасынын энергетика тармагынын ишканаларында башкаруучулук эсепти, талдоону жана моделдөөнү окуп-үйрөнүүнүн жана колдонуунун илимий методологиялык базасы болуп КОЭАС ты колдонушкан, экономикалык жактан өнүгүшкөн өлкөлөрдүн эсептик-талдоочулук мектептеринин өкүлдөрүнүн оң тараптуу тажрыйбалары алынышы керектиги белгиленген.

Каржылык жана башкаруучулук эсеп тутумунда “сарптоолор” жана “чыгымдар” дефиницияларын чектөөгө болгон терминологиялык жактан түрдүү ыктоолордун натыйжасында татаал методологиялык көйгөй жаралат. Эгерде бул маселени кызыкдар болгон керектөөчүлөрдү маалымат менен камсыз кылуу максатындагы пайда жана чыгашалар жөнүндөгү отчетту түптөө артыкчылыктарынын көз карашынан карай турган болсок, анда каржылык эсеп тутумунда киреше жана чыгымдардын аныктамаларында “күзгүдөн чагылгандагыдай” көрүнүштү байкоого болот. Ошону менен бирге концептуалдуу деңгээлде пайда жана чыгаша жөнүндөгү отчетто бардык эле чыгымдар көрсөтүлбөсүн түшүнүү маанилүү, анткени алардын кандайдыр бир бөлүгү капиталдаштырылып, аягына чыга элек өндүрүш жана даяр продукциянын курамында запас түрүндө сарптоолор катары көрсөтүлөт. Сарптоолор болуп отчеттук мезгилдин

аягында баланстын актив бөлүгүндө аягына чыга элек өндүрүш жана даяр продукциянын калдыгы түрүндө чагылдырылуучу жана азырынча чыгым деп эсептелбеген чарбалык ишмердүүлүктө пайдаланылган ресурстар саналышат. “Чыгым” түшүнүгү өз ичине ишкананын сарптоолорун, анык бир мезгил аралыгында аягына чыга элек өндүрүштүн жана даярдалган продукциянын, аткарылган иштердин жана көрсөтүлгөн кызматтардын наркына кошулуучу өндүрүштүк сарптоолорду бириктирген жалпылоочу термин болуп саналат.

Диссертациялык иште дефинициялар – сарптоолор жана чыгымдар каржылык жана башкаруучулук эсепте принципалдуу айырмачылыкка ээ жана синоним катары колдонулуусу мүмкүн эместиги да далилденди, анткени аталган дефинициялардын экономикалык чектөөлөрү сатуу фактысы орун алгандан соң сарптоолордун чыгымдарга өтүүсүн түшүнүүгө негизделген.

Диссертациялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, энергетика компанияларында бухгалтердик эсепти жана экономикалык талдоону уюштурууда негизги көрсөткүчтөр бири-биринен түп-тамырынан бери айырмаланып туруусу мүмкүн. Мисалы НЭСКтеги бухгалтердик эсептин көрсөткүчтөрү РЭКтердин көрсөткүчтөрүнөн түп тамыры менен айырмаланат, себеби анда негизинен НЭСК тин экономикалык, функционалдык макамы менен аныкталуучу электр энергиясынын транзитинин бухгалтердик эсебинин жана талдоосунун көрсөткүчтөрү чагылдырылат. Ошону менен бирге НЭСК те киреше жана топтомдордун бухгалтердик эсеби жүргүзүлбөйт.

Бухгалтердик эсептин экономикалык көрсөткүчтөрүнүн бүткүл тутумун жалпылап жатып аларды түзүмдүк түрдө төмөнкүдөй классификациялоого боло турганын белгилей кетүү керек.

1. Бухгалтердик эсептин техникалык, натуралдык-көлөмдүк көрсөткүчтөрү – энергетикалык сектордун көрсөткүчтөрүнүн тутумунда абсолюттук чен бирдиктер менен чагылдырылат;
2. Бухгалтердик эсептин каржылык-экономикалык көрсөткүчтөрү – энергетикалык сектордун көрсөткүчтөрүнүн тутумун өз ичине камтыйт, анда компаниялардын экономикалык ишмердүүлүгүнүн багыттары боюнча киреше жана чыгымдарынын эсеби, ошондой эле каржылык натыйжалардын эсеби чагылдырылат.

Бухгалтердик эсептин көрсөткүчтөрүнүн биринчи бөлүгүндө маалыматтар жана мүнөздөмөлөр негизинен абсолюттук, салыштырмалуу жана орточо чоңдуктарды пайдалануу менен ченөөнүн натуралдык бирдиктеринде чагылдырылат.

“Компания жөнүндөгү жалпы маалыматтар” жана “Электр энергиясынын бухгалтердик балансы” көрсөткүчтөрү негизинен компаниянын каржылык отчеттуулугундагы маалыматтардан алынат.

Көрсөткүчтөрдүн экинчи бөлүгүндөгү маалыматтар бухгалтердик эсептин жана каржылык отчеттуулуктун маалыматтарынын чагылуусу болуп саналышат. Ошону менен бирге эсептөө жолу менен алынуучу маалыматтар да бар. Аларга төмөнкүлөр кошулат:

1. *Айлык орточо эмгек акы.* Бул маалымат өндүрүштүк кызматкерлер үчүн өзүнчө, административдик кызматкерлер үчүн өзүнчө жана РЭК терде электр энергиясын сатуу бөлүмүнүн кызматкерлери үчүн өзүнчө эсептелинет. Бул учурда алар классикалык формула боюнча эсептелинет: ишмердүүлүк чөйрөсү боюнча эмгек акы фонду штаттык расписаниеге ылайык чөйрөлөр боюнча ишчилердин санына бөлүнөт.

2. *Белгиленген орточо тариф* – бул маалымат энергетикалык компаниялардын

акчалай туюнтулган *товардык продукциясынын* электр энергиясынын натуралдык ченемде өлчөнгөн *пайдалуу берилүүсүнүн* көлөмүнө болгон катышы катары эсептелинет. *Товардык продукция* – бардык керектөөчүлөргө берилген электр энергиясынын көлөмүнүн акчалай туюнтулуусу, б.а. өнөр-жайдагы керектөөчүлөргө, айыл чарбасындагы керектөөчүлөргө, бюджеттик уюмдарга, калкка ж.б. керектөөчүлөргө берилген пайдалуу берүү.

3. Жыйналган орточо тариф – бул маалымат энергетика компанияларынын электр энергиясын пайдалуу берүүсү үчүн *төлөмдөрдөн келип түшкөн акча топтомдорунун* электр энергиясын пайдалуу берүүгө болгон катышын айтабыз. Кандайдыр бир даражада бул көрсөткүч энергокомпаниялардын дебитордук карызынын деңгээлин чагылдырат.

Компаниялардын сарптоолорунун жана электр энергиясынын өздүк баасын эсептөөнүн бухгалтердик башкаруучулук эсебинде классикалык ыкмалар колдонулат. Бул учурда калькуляциялоонун беренелери төмөнкүдөй бөлүштүрүлөт:

- 1) Материалдык сарптоолор – баары, буга төмөнкү сарптоолор кошулат:
 - өндүрүштүк мүнөздөгү кызматтар;
 - көмөкчү материалдар;
 - күйүүчү-майлоочу материалдар;
 - энергия – баары, анын ичинде: электр энергиясы, жылуулук энергиясы, авариялык запас.
- 2) Эмгек акысын төлөө фонду;
- 3) Социалдык фондко чегерүүлөр;
- 4) Амортизациялык чегерүүлөр;
- 5) Башка чыгымдар – баары, буга төмөнкүлөр кошулат:
 - башка чыгымдар;
 - Мамлекеттик энергетика инспекциясын кармоо (камсыздоо);
 - Директорлор кеңешинин мүчөлөрүн кармоо;
 - Ревизиялык комиссияны кармоо;
 - **ГДР ТЭК** ке 0,15% чегерүү;
 - тейлөөнүн сапат борбору;
 - чыгындылар үчүн төлөмдөр.
- 6) Салыктар – баары, анын ичинде:
 - жерге болгон салык;
 - мүлккө болгон салык;
 - таштандыларды ташып чыгууга болгон салык.

Мунун баары жыйынтыгында энергетикалык компаниянын электр энергиясынын пайдалуу берүүсүнүн (транзитинин) өздүн наркынын суммасын түзөт. Бул сумманын негизинде өздүк нарктын көлөмүн кВт/саат менен ченелген пайдалуу берүүнүн (транзиттин) көлөмүнө бөлүү жолу менен *электр энергиясынын 1 кВт/саат пайдалуу берүүсүнө (транзитине) эсептелиген өздүк наркы* эсептелип чыгарылат.

ЭС АА коомунда өздүк нарктын калькуляциясы калькуляциянын төмөнкү беренелерин бөлүштүрүүдө кээ бир айырмачылыктарга ээ экендиги тактап өтүүбүз керек:

1. “Материалдык сарптоолор” беренесинде “технологиялык максатка арналган отун” сарптоосу кошулат.

2. “Башка чыгымдар” беренесинде төмөнкү сарптоолор кошулат:

- электр энергиясынын транзити үчүн төлөмдөр;
- котельныйлар үчүн сатылып алынуучу электр энергиясы;

- Орто Азиянын **ОДУсуна** чегерүүлөр;
- Токтогул районунун жерлерин сууга бастыргандыгы үчүн компенсациялар.

3. Салыктарга төмөнкүлөр кошулат:

- **ФЛЧС** ке чегерүүлөр;
- жолдор үчүн салыктар;
- жергиликтүү салык.

Компаниянын бухгалтердик эсебинин өзгөчөлүгү болуп *электр энергиясынын өздүк наркы менен пайдадан алынган жалпы сарптоолордун суммасынан* турган компаниянын электр энергияга кетирген өздүк сарптоолорунун эсеби жүргүзүлөөрү саналат. Бул жерде “Пайданын жалпы сарптоолорун” энергокомпаниялардын өндүрүш чөйрөсүнө салган инвестицияларынын көлөмү катары кабыл алуу зарыл экендигин белгилей кетүү керек. Бул айтылгандар кирешеден болгон сарптоолордун түзүмү “*Карызды тейлөө*” жана “*Капиталдык салымдардан*” турат деген жобого негизделген, булар болсо өз кезегинде реконструкцияга болгон капиталдык салымдарга жана жаңы курулушка болгон капиталдык салымдарга бөлүнүшөт.

Карызды тейлөөнүн бухгалтердик эсеби өз түзүмүндө “*Карыздын негизги суммасын эсептөө*” жана “*Насыялардын пайызын төлөөгө болгон чыгымдарды*” камтыйт, булар акыр аягы барып өндүрүштүк аппаратты кармоого багытталган каражаттар катары кабыл алынуусу керек, б.а., кайрадан эле энергетика тармагынын реконструкциясына жана өндүрүштүк ишмердүүлүгүн кеңейтүүгө багытталат. Албетте, бул жерде бул иш канчалык деңгээлде таза аткарыла тургандыгын эсепке алуу зарыл.

Энергетикалык компаниялардын экономикалык ишмердүүлүгүнүн бухгалтердик эсебинин өзгөчө маанилүү, натыйжалуу индикаторлорунун дагы бири болуп *таза пайданы* эсептөө саналат. Ал пайданын көлөмүнөн *пайдадан болгон сарптоолордун* жалпы көлөмүн кемитүү жолу менен ишке ашырылат. Пайдадан болгон сарптоолор негизинен насыяларды жабууга жана өндүрүштүк аппаратты кеңейтүүгө жана аны реконструкциялоого, б.а. *инвестициялоого* багытталат.

Тармактын өзгөчөлүгүн эсепке алуу менен Кыргыз Республикасынын энергетика тармагына тездетилген, *жигердүү* амортизациялык саясатты жана фискалдык преференцияларды киргизүүгө өзгөчө көңүл бөлүү зарыл.

Муну менен кошо *алдын ала төлөө карталары бар электр эсептегичтерди* орнотуунун эсебин жана *электр энергиясын коммерциялык эсепке алуунун автоматташтырылган маалыматтык ченемдик тутумун* киргизүү керек. Ошондой эле *кубаттулуктарды жана жаңы трансформатордук подстанцияларды* көбөйтүү жолу менен керектелүүчү электр энергиясын лимиттөөнү жоюу, электр энергиясына болгон *негиздүү өндүрүштүк сарптоолорду* эсепке алуу менен электр энергиясынын тарифин орнотуу зарыл. Ошол эле учурда тармактын инвестициялык жагымдуулугун жогорулатуучу энергетика компанияларынын *негизги каражаттарын кайра баалоону* жүргүзүү керек.

Токтогул жана башка ГЭСтерде суунун зарыл болгон деңгээлин сактап туруу үчүн ири өнөр-жайлык гидронасосторду орнотуу зарыл. Алар электр энергиясын керектөөнүн эң жогорку чегинде ГЭС тен чыгарылган сууну кайрадан каскаддын ичине куймак. Ошону менен бирге энергетикалык тармактын өзгөчөлүктөрүнө ылайык түрдө булардын да эсебин жүргүзүү керек.

Диссертациялык иште изилденген көйгөйлөрдүн **үчүнчү тобу** отун-энергетика тармагындагы башкаруучулук эсептин уюштуруучулук жоболору менен байланышкан.

ОЭТ тин өзгөчөлүктөрү жана андагы сарптоолордун эсебинин спецификасы башкаруучулук эсепти уюштурууга таасир этүү менен алардын ишмердүүлүктүн башка түрлөрүнө салыштырмалуу маанилүү айырмачылыктарын шарттарын белгилей кетүү зарыл. Мындан сырткары, ОЭТ объекттери боюнча башкаруучулук эсепти уюштурууга жыйынтык продукциянын мүнөзү, өндүрүлгөн энергияны керектөөчүлөргө чейин жеткирүү маселелери, жумуштун спецификалуу шарттары, пайдаланылган техниканын технологиянын спецификасы, иштеп чыгуудагы каскаддуулук жана жумушту уюштуруу да таасирин тийгизет.

Диссертацияда автор тарабынан эсептин жана сарптоолорду бөлүштүрүү ыкмаларына маанилүү көңүл бурулган. Өзгөчө маанилүү маалымат көп жагынан ОЭТтин продукциясын эсепке алууда жана өздүк наркын калькуляциялоодо илимий негизделген ыкмаларды колдонуудан көз каранды болгон башкаруучулук (өндүрүштүк) эсеп тутумунда топтолот. Бул учурда аларды өндүрүштүн уюштуруучулук-техникалык өзгөчөлүктөрүнүн көз карашынан туура кабыл алуу, биринчиден, өндүрүштүк сарптоолорду эсепке алуунун ролун жана милдеттерин тактоого жана конкреттештирүүгө, экинчиден эсептин тигил же бул ыкмаларынын колдонуу областын аныктоого жана үчүнчүдөн, сарптоолорду жана калькуляцияны эсепке алуунун прогрессивдүү ыкмаларын практикалык ишке киргизүүнү жөнөкөйлөштүрүүгө мүмкүндүк берет деген тыянак чыгарылды.

Изилдөөнүн натыйжалары көрсөткөндөй, өндүрүшкө болгон сарптоолордун эсебин сарптоолор жөнүндөгү маалыматты калыптандыруунун өз ара байланышкан жана анык бир тартипте аткарылуучу уюштуруучулук, логикалык, эсептик амалдарынын жана процедураларынын жыйындысы катары кароо керек.

Бул эсепке алуу жараянында эки баскычты бөлүүгө болот: баштапкы эсеп жана маалыматты топтоштуруу жана тутумдаштыруу. Өндүрүшкө болгон сарптоолордун эсебин каалагандай деталдаштыруу менен жүргүзүүгө болот, бирок бул үчүн, биринчиден, мындай маалымат башкаруучулар үчүн кызыкчылык жаратуусу, демек алар тарабынан талап кылынуусу, ал эми экинчиден, маалыматты топтоштуруунун белгилеринин жетиштүү саны алгачкы документтерге кошулган болуусу зарыл.

Диссертацияда баштапкы эсепти уюштуруу, башкаруучулук эсептин жыйынтык маалыматтарын жалпылоо жана түзүү биз тараптан өндүрүштүк эсептин контекстинде каралды. Алсак, КОЭАС тын негизинде өндүрүшкө болгон сарптоолордун эсеби 1630 “Аягына чыга элек өндүрүш” счетунда жүргүзүлөт; мунун дебетинде өндүрүшкө болгон сарптоолор көрсөтүлөт. Андан кийин ал 1640 “Даяр продукция” счетуна өткөрүлөт. Эсеп жүргүзүнүн негизги көйгөйлөрүнүн бири ушул жерден пайда болот. Классикалык экилик жазуу боюнча 1630 счетунун кредити боюнча өндүрүлгөн продукциянын чыныгы өздүк наркы аныкталуусу керек эле. Ал эми негизин отчеттуулук түзгөн же отчеттуулук үчүн жүргүзүлүүчү эсеп болгон КОЭАС өндүрүлгөн продукциянын чыныгы өздүк наркын аныктоого көңүл бурбайт. КОЭАС ты биринчи кезекте сатуунун чыныгы өздүк наркы кызыктырат. Андан ары, эгерде аягына чыга элек өндүрүштүн өздүк наркы аягында баштапкы суммадан аз болгон болсо, анда бул айырма 7190 “Корректировка” счетунда көрсөтүлөт.

Эгерде субъект запастардын өздүк наркын аныктоо үчүн нормативдүү сарптоолор ыкмасын колдонсо, анда өздүк нарк нормативдүү калькуляция боюнча аныкталат жана бул учурда 7100 “Сатылган продукциянын өздүк наркы” счету колдонулат.

Практика көрсөткөндөй, бул максатка ондон ашык счеттор аталганына карабастан акыр жыйынтыгында сатуунун чыныгы өздүк наркын аныктоодо шарттуулукка жол берилет.

Мындагы негизги көйгөй өндүрүлгөн продукциянын чыныгы өздүк наркы практикалык түрдө аныкталбаганында турат. Эмне үчүн? Отчеттуулукта өндүрүлгөн продукциянын чыныгы өздүк наркы чагылуучу бир да көрсөткүч жок.

Эгерде өндүрүлгөн продукциянын чыныгы өздүк наркы экилик жазуунун классикалык ыкмасын пайдалануу менен 1630 счетунун кредити боюнча аныкталса мунун баары жөнөкөйүрөөк болмок.

КОЭАС боюнча эсеп жүргүзүүдө өндүрүлгөн продукциянын чыныгы өздүк наркын аныктоо каралбагандыктан, каржылык-чарбалык ишмердүүлүктүн натыйжалары жөнүндөгү отчетто берилүүчү бул көрсөткүчтөр 7100 тобунун счетторунун дебеттик сальдолорунун суммасынан ушул эле топтун счетторунун кредиттик сальдолорунун суммасын кемитүү менен аныкталат.

Белгилүү болгондой, пайдаланылып жаткан эсептик регистрлер жогоруда саналып өтүлгөн счетторду чагылдырууга жараксыз. Ошондуктан жалпылоочу эсептик регистрлерди аткаруу практикада бир далай кыйынчылыктарды жаратат.

Эң негизгиси, бул шарттарда № 10-журнал-ордерди колдонуу мүмкүн эмес. Эсептин дал ушул өркүндөгөн регистри өндүрүлгөн, жөнөтүлгөн жана сатылган продукциянын өздүк наркын жана эң негизгиси, салыктык эсепти аныктоонун негизи болуп саналат. ЖО №10 ду пайдаланууга негизги тоскоолдук болуп КОЭАС №2 калды. Ага ылайык даяр продукция эки чоңдуктун: сатуунун өздүк наркынын жана мүмкүн болгон таза баасынын эң кичинеси боюнча баалануусу керек.

КОЭАС-1, КОЭАС-2 жана КОЭАС-18 тарабынан сунушталган, продукцияны өндүрүү жана сатуу менен байланышкан эсепти уюштуруунун усулун “Токтогул ГЭСтеринин каскады” АА коомунун мисалында көрсөтүүгө болот.

Электр энергиясын сатуудан түшкөн кирешенин көлөмү “Токтогул ГЭСтеринин каскады” АА коомунун каржылык ишмердүүлүгүн мүнөздөөчү негизги көрсөткүч болуп саналат. Электр энергиясын сатуунун жана аны керектөөчүлөргө чейин жеткирүүнүн натыйжасында алынган кирешеден жумушчулардын эмгек акыларын төлөөнү, бюджет менен салык жана топтомдор боюнча эсептешүүнү, бюджеттик эмес фонддорго төлөмдөр боюнча, банктар менен насыялар боюнча төлөмдөрдү жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Бухгалтердик эсепте киреше акчалай туюнтулган, келип түшкөн акча каражаттарынын жана башка мүлктүн чоңдугуна барабар болгон, ошондой эле сатып алуучуга электр энергиясын берүүнүн натыйжасында пайда болгон дебитордук карыздын чоңдугуна барабар болгон суммада кабыл алынат.

Бухгалтердик эсептин максаттары үчүн киреше төмөнкү шарттар орун алган учурда таанылат:

- уюм анык бир сатуу-сатып алуу келишимине же башка негиздерге ылайык бул кирешени алууга укугу болгондо;
- кирешенин суммасы аныкталуусу мүмкүн болгондо;
- анык бир амалдын натыйжасында каражаттардын же экономикалык пайданын көбөйүүсү болуп өтөөрүнө ишеним бар болгондо;
- электр энергиясына болгон менчик укугу чарба жүргүзүүчү бир жактан экинчисине өткөндө, анык бир уюмга же физикалык жакка кызмат көрсөтүлгөндө.

Электр энергиясы үчүн төлөмдөр акчалай туюнтулган түрдө жүргүзүлөт. Сатуудан келип түшкөн акча каражаттары бухгалтердик эсепте эсептешүү-төлөмдүк иш-кагаздарынын негизинде чагылдырылат. Эсепте электр энергиясы кВт/саат жана нарктык эсептөөдө көрсөтүлөт. Алардын жардамында аналитикалык эсеп жүргүзүлүп, электр энергиясынын кВт/саат жана суммардык туюнтулуудагы саны эсептелет.

Нарктык көрсөткүчтөрдүн калыптануусунда энергия негизин тарифте белгиленген сатылуу баасына кошумча наркка болгон салыктын суммасы кошулган баа түзгөн сатылуу баалары боюнча бааланат.

Электр энергиясын сатууну эсепке алуунун негизги милдеттерине төмөнкүлөр кирет:

- электр энергиясын сатууну эсепке алуу боюнча алгачкы иш кагаздарды өз убагында жана туура даярдалуусуна көзөмөл;
- сатуп алуучуга жана өнөктөштөргө эсептешүү-төлөмдүк иш кагаздарды өз убагында жазуу жана берүү;
- эсептешүүлөрдү өз убагында жүргүзүлүүсүн көзөмөлдөө максатында чарба жүргүзүүчү субъекттердин жетекчилерин жана тиешелүү бөлүмдөрдү электр энергиясын сатуу жөнүндөгү маалымат менен камсыздоо;
- электр энергиясын сатуудан түшкөн акча каражаттарынын өз убагында келип түшүүсүн көзөмөлдөө, сатып алуучулар менен болгон өз ара эсептешүүлөрдү салыштырып текшерүү.

Ар бир уюмга бухгалтердик эсеп менен бир катарда электр энергиясын сатуунун ыкчам эсебин жүргүзүү өзгөчө маанилүү маселе болуп саналат.

Электр энергиясын өндүрүү жана керектөөчүлөргө жеткирүү боюнча энергетика тармагы анык бир өзгөчөлүккө ээ, жана тиешелүү түрдө бухгалтердик эсепти уюштуруу ушул өзгөчөлүктү эсепке алуу менен жүргүзүлөт. Алсак, каралып жаткан тармак төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ:

- өндүрүлгөн продукция физикалык массага жана буюмдук формага ээ эмес;
- электр энергиясынын абсолюттук көлөмүн каттоо атайын өлчөө приборлорунун жардамында жүргүзүлөт;
- электр энергиясын өндүрүү жана сатуу убактылары бири-бирине да келишет;
- электр энергиясы топтолбойт, ал дароо сатуучуларга жөнөтүлөт;
- электр энергиясын аралыкка берүү атайын берүү каражаттарынын жардамында жүргүзүлөт.

Өндүрүштү жана технологиялык жараянды уштуруудагы саналып өтүлгөн бул өзгөчөлүктөр өз кезегинде эсепти жана экономикалык талдоону курууда өзүнүн маанилүү таасирин көрсөтөт. Алар төмөнкүлөр:

- маалымат негизинен энергияны каттоо боюнча көзөмөлдүк-ченөөчү приборлордун көрсөткүчтөрүнө таянат;
- бухгалтердик эсеп менен бир катарда ыкчам-техникалык эсепти да жүргүзүү талап кылынат; көптөгөн баштапкы бухгалтердик регистрлер ыкчам-техникалык эсептин маалыматтарынын негизинде түзүлүшөт;
- продукциянын складдык, сандык-суммардык эсеби дээрлик жок, андыктан бухгалтердик эсеп ушул жагдайды эсепке алуу менен регламенттелет;
- сандык эсеп кВт/саатта жүргүзүлөт;
- электр энергиясын сатуунун эсеби жабдуучулар менен эсептешүүнүн жыйындысында жүргүзүлөт, анткени электр энергиясын сатып алуунун жана

аны керектөөчүлөргө жеткирүүнүн эсеби бир убакта жана ылайыктуулукта жана гармонияда жүргүзүлүүсү керек;

- сатуунун эсебин жүргүзгөн бухгалтер бир эле убакта электр энергиясынын жабдуучулары менен эсептешүүнүн эсебин да жүргүзөт;
- кардарларга жөнөтүлгөн даяр продукциянын жана товарлардын жана Каржылык көзөмөл жана аудит боюнча мамлекеттик агенттик тарабынан каралган жана сунушталган продукцияларды сатууну эсебин жүргүзүүгө арналган көптөгөн бухгалтердик регистрлер колдонулбайт;
- чарба жүргүзүүчү субъект өтө чоң суммадагы дебитордук карызы жана дебиторлорунун бар болуусу менен мүнөздөлөт.

Сатууну эсепке алууну көрсөтүүдөн мурда жабдуучулардан келип түшкөн электр энергиясын эсепке алууну карап чыгып, андан кийин электр энергиясын сатууну жана аны керектөөчүлөргө жеткирүүнүн эсебин карайлы.

“Токтогул ГЭСтеринин каскады” АА коомунун бухгалтердик эсебинде сатууга кеткен чыгымдарга электр энергиясын сатуу боюнча бардык чыныгы сарптоолор кирет. Сатуу боюнча өндүрүштүк чыгымдар 8000 “Жалпы жана административдик чыгымдар” счеиунда сарптоолордун түрлөрүн көрсөтүү менен жүргүзүлөт. Бул синтетикалык эсептин жалпы суммасын эсептен чыгарып салуу КОЭАС – 18 “Түшкөн акча” бөлүмүндө каралган тартипте жүргүзүлөт.

Каржылык натыйжанын калыптануу жараяны менен капиталдаштыруу жараянынын контекстинде башкаруучулук эсепти уюштуруунун бар болгон практикасын окуп-үйрөнүү “Токтогул ГЭСтеринин каскады” АА коомунда электр энергиясын башкаруучулук эсебин өркүндөтүү боюнча төмөнкүдөй анык иш-чараларды аткаруу керектигин көрсөтүү:

1. Жабдуучулардан алынган электр энергиясын каттоо боюнча негизги чарбалык амалдар 1630 “Аягына чыга элек өндүрүш” синтетикалык счету аркылуу төмөнкү жазуу менен белгиленет:

Дебет 1630

Кредит 3110

“Токтогул ГЭСтеринин каскады” АА коому жабдуучулар тарабынан өндүрүлгөн электр энергиясын керектөөчүлөргө жеткирүүчү ишкана болуп саналаарын эсепке алуу менен электр энергиясынын келүүсүн “Товарлар” синтетикалык счету аркылуу чагылдыруу жана сатып алууда электр энергиясы аныкталган учурда төмөнкү жазууну көрсөтүү максатка ылайык:

Дебет 7100

Кредит 3110

“Товарлар” счету боюнча андан кийинки жазуулар КОЭАС-18 “Түшкөн акча” бөлүмүндө сунушталган тартип менен жүргүзүлөт.

2. Иштетилип жаткан №6-журнал-ордердин формасына төлөм жүргүзүлгөндүгү жөнүндөгү белги үчүн, б.а. жабдуучуларга чегерилген жалпы сумманы чагылдыруу үчүн кошумча графа киргизүү менен аны өркүндөтүү. Мындай форма төлөм жөнүндө ыкчам маалымат алууга мүмкүндүк брүү менен 3110 счетунун дебети боюнча кошумча расшифровка жүргүзүү зарылдыгынан бошотот.

3. №16-ведомосттун аналитикалык мүмкүнчүлүктөрүн кайра карап чыгуу керек. №11-, №6-журнал-ордерлер, ошондой эле №16-ведомость эркин формада кол менен жазылат, ошондуктан кээ бир позициялар боюнча алар бирин-бири кайталашат. Ушуга байланыштуу бухгалтердик иш-кагаздардын ушул үч документин өркүндөтүү зарыл.

4. Жогоруда белгиленгендей, ай сайын түзүлүүчү, “Электр энергиясын сатуу жөнүндөгүү маалыматтар” деп аталуучу документ расшифровка функциясын аткарат деп эсептейбиз. №11 жана №6-журнал-ордерлерди, ошондой эле №16-ведомостту туура пайдаланууда бухгалтердик жалпылоонун бул регистрин пайдалануунун зарылдыгы жоюлат.

Каралып жаткан көйгөйлөрдүн **төртүнчү тобу** ОЭТ ишканаларынын ишмердүүлүгүн талдоону уюштурулуусу жана усулу менен байланышкан. Жүргүзүлгөн диссертациялык изилдөөлөр 2015-жыл ичинде ОЭТ ишканаларынын негизги капиталына салынган капиталдык салымдардын жалпы суммасынан эң көп үлүштү (84,0%) электр энергетикасына болгон инвестициялар түзөөрүн көрсөттү. Алардын көлөмү 2008-жылдагы деңгээлден 60%га ашып кеткен.

ОЭТ ишканаларынын негизги социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрүн талдоо аркылуу электр энергиясы 2015-жылда 2011-жылга салыштырмалуу 121,0% га көп өндүрүлгөн, анын ичинен Нарын каскады 118,0% га көп өндүргөн деген тыянакты айтууга болот.

ОЭТке салынган менчик формалары боюнча инвестицияларды талдоо көрсөткөндөй, бүтүндөй алганда жана менчик формаларынын түрлөрү боюнча караганда (абсолюттук туюнтулууда) жалпы өсүү тенденциясы бар болгону менен алардын анчалык маанилүү эмес термелүүсү (пайыздык катышта) байкалат. Мисалы, 2015-жылдагы мамлекеттик инвестициялар 77,5%ды түзсө, жеке инвестициялар калган 22,5% ын түзгөн. Чет өлкө инвестицияларынын сапаттуу көбөйүүсүн белгилеп өтүү керек. Алардын өлчөмү 2011-жылда болгону 0,3%ды түзгөн болсо, 2015-жылда 10,2% ды түздү. Мындан сырткары 2015-жылдагы инвестициялар 2014-жылдагыга салыштырмалуу 19,9%га өскөн.

Энергетикага салынган инвестициялардын кайра өндүрүү түзүмүнүн өзгөрүүсүн баалоодо төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот: 2015-жылы 2011-жылдагыдай эле каражаттар көбүнчө Нарын каскадынын өнүгүүсүнө жана Кемин-Датка чубалгысынын курулушуна (77,5%), ошондой эле аракеттеги ишканалардын (Түндүкэлектро, Ошэлектро) реконструкциясына, техникалык кайра куралдануусуна (14,2%) багытталган.

Бирок, тереңдетилген талдоо көрсөткөндөй, экономикалык ишмердүүлүк боюнча инвестициялардын түзүмүндө баары эле ийгиликтүү болуп жаткан жок. Инвестициялардын негизги суммасы энергетиканын аракеттеги объекттерин колдоого багытталган.

Диссертацияда жүргүзүлгөн башкаруучулук талдоонун натыйжасында чечилүүсү керек болгон көйгөйлөрдүн тизмеси аныкталып, булардын негизинде моделдөөнүн максаты жана милдеттери калыптандырылды. Иште моделдөөнүн максаты, чыгымдарды башкарууда кабыл алынуучу талдоонун түрлөрүнүн классификациясы иштелип чыгылды. Автор тарабынан энергияны транспорттоо боюнча кызмат көрсөтүүлөргө кеткен чыгымдардын деңгээлинин өзгөрүүсү кеңири талданып, иште сунушталган аналитикалык счетторго ылайык чыгымдардын пайда болуусунун беренелер, элементтер жана орду боюнча калыптанышкан чыгымдардын эсептик көрсөткүчтөрүнүн чындыкка туура келүү даражасын аныктоого мүмкүндүк берүүчү негизги факторлор табылган. Биз тараптан чыгымдарды башкаруучулук талдоонун усулун өркүндөтүү боюнча практикалык сунуштар иштелип чыгылды.

Чыгымдардын башкаруучулук эсебинин натыйжалуу уюштурулуусу көп тараптан сарптоолордун айрым элементтерин гана эмес, анын чоңдугун түзүүчү бардык беренелерди да пландоодон көз каранды. Энергияны берүү жана бөлүштүрүү менен байланышкан кызматтар боюнча чыгымдарды пландаштыруу ишкананын

ишмердүүлүгүнүн бардык чөйрөлөрүн пландаштыруунун ажыралгыс бөлүгү болуп саналып, бүтүндөй алганда энергияны берүү жана бөлүштүрүү боюнча кызматтардын пландык өздүк наркынын курамына кошулуучу сарптоолордун чоңдугун аныктоочу өз ара байланышкан техника-экономикалык эсептөөлөрдүн тутумун билдирет. Бул башкаруучулук чечимди иштеп чыгууга жана чыгымдардын пландык чоңдугун аныктоого мүмкүндүк берет.

Ушул ойлордон чыгуу менен иште биз тараптан энергияны берүү жана бөлүштүрүү менен байланышкан кызматтар боюнча чыгымдарды пландаштыруунун максаттары аныкталып, энергияны транспорттоо менен байланышкан кызматтар боюнча чыгымдарды пландаштыруунун схемасы иштелип чыгылды, чыгымдар пайда болуучу орундардын негизги түрлөрү бөлүнүп көрсөтүлдү.

Диссертацияда каралып жаткан **көйгөйлөрдүн бешинчи тобу** энергетика тармагынын бухгалтердик эсеп жана талдоо тутумун моделдөө менен байланышкан.

Бухгалтердик эсептеги моделдөөнү эсеп объекттеринин абалын жана бухгалтердик отчеттуулукту түзүүдөгү чарбалык турмуштун фактыларын чагылдыруунун удаалаш кадамдары түрүндөгү бухгалтердик процедураларды чагылдырууга мүмкүндүк берүүчү негизги эреже катары кароого болот. Моделдөө практикада жолугуучу каалагандай бухгалтердик категориянын негизинде жаткан баштапкы түзүмдү ачып кароого мүмкүндүк берет. Моделдөөнүн максаты моделдердин жардамында объекттин түрдүү жагдайларда “өзүн алып жүрүүсүн” билүү үчүн өнүгүүнүн мүмкүн болгон бардык өз ара байланыштары, мыйзам ченемдүүлүктөрү жана шарттары эсепке алынуусу керек экендигинде турат. Бухгалтердик эсеп тутумунда моделдөөнү пайдалануу ишмердүүлүктүн ыкмаларын жана каражаттарын өркүндөтүүгө мүмкүнчүлүк берет, себеби илимий таанып-билүүнүн жүрүшүндө аларды ар тараптан изилдөөнү жүргүзүүгө, тандоону негиздөөгө жана колдонуунун натыйжаларын божомолдоого мүмкүндүк берет. Моделдөөнүн принциптерин пайдалануу мүмкүн болгон чечимдердин бардык көптүгүнөн эң жакшы варианттардын максатка ылайыктуу минимумун тандоону жүргүзүүнү камсыз кылат.

Диссертациялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, эсептеги моделдөө эсептин өнүгүүсүнүн өз алдынча багыты болуп калуусу керек. Ал жаңы теория болбошу керек, моделдөө башкаруучулук эсепти куруунун каражаты болуусу керек.

Белгилүү болгондоу, бухгалтердик эсеп анын каалагандай тутумунда төмөнкү негизги эки маселени чечет:

а) баштапкы эсептик маалыматты калыптандыруу максатында бухгалтердик жазууларды тили менен эсептик окуяларды (жагдайларды) сүрөттөө же моделдөө;

б) баштапкы маалыматты жыйынтыктоочу бухгалтердик отчетко өзгөртүп түзүү.

Жыйынтыгы болуп баштапкы эсептик маалыматты калыптандыруу саналган биринчи маселе жагдайлык түрдө чечилет, андыктан анын натыйжасы болуп бухгалтердик жазууларды тилиндеги ушул максатта колдонулуучу терминдер менен түптөлгөн жагдайлык моделдердин көптүгү саналат. Белгилүү болгон регламентацияга карабастан бир эле жагдай ушул максаттарда иштетилүүчү счеттордон, кабыл алынган эсептик саясаттан, ошондой эле ушул жагдайды же эсептик окуяны анык сүрөттөө боюнча чечимдерди кабыл алууга таасир берүүчү башка жагдайлардан көз каранды түрдө өз ара байланышкан проводкалардын түрдүү топтору менен чагылдырылуусу мүмкүн экендиги белгилүү.

Экинчи тараптан, экинчи маселе – бухгалтердик проводкалардын бир эле көптүгүнүн негизинде берилген түзүмдөгү жыйынтыктоочу бухгалтердик отчетторду калыптандыруу дайыма бир маанилүү чечилет же чечилүүсү керек, себеби бул чагылуу аны ишке ашыруунун формасынан көз карандысыз түрдө эсеп технологиясынын өзү тарабынан детерминацияланган. Бухгалтердик эсептин оригиналдуу маалыматтык технологиясынын жардамында экономикалык мамилелердин чөйрөсүнө кабылуучу бардык субъекттердин арасында пайда болуучу эки тараптуу экономикалык мамилелердин моделденүүсү болуп өтөт. Бул учурда моделдөөнүн негизги куралдары болуп атайын түзүлгөн бухгалтердик проводкалардын тили жана анын алфавитинде аныкталган бухгалтердик эсептин счетторунун планы жана жыйынтыктоочу бухгалтердик отчетторду калыптандыруучу эсептик процедуралар саналышат. Дал ушул куралдардын жардамында бухгалтердик эсеп баланстык теңдемелеринде бухгалтердик эсептин негизги объекттери болгон чарбалык каражаттардын жана аларды калыптандыруу булактарынын бар болуусу жана кыймылы чагылдырылган-моделдештирилген маалыматты алат.

Диссертацияда сунушталган жагдайлык моделдөөнүн бухгалтердик тилинин концепциясы жана ага негизделген конструкциясы логикалык туура тизмектелген жана ошондуктан түшүнүү үчүн жеңил болгон синтаксистик тутумду билдирет. Диссертацияда энергетика ишканалары үчүн мүнөздүү болгон жагдайлык маселелер келтирилген, алар ОЭТ теги эсептик жагдайларды чындап чагылдырууда жана моделдөөдө проводкаларды, формулаларды жана алардын суммасын табуунун алгоритмдерин жазуу үчүн тутумдун мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтө алышат.

Бухгалтердик эсептеги моделдөөнүн маңызын төмөнкүдөй туюнтууга болот: ал практикада жолугуучу каалагандай бухгалтердик категориянын (документ, счет, баланс ж.б.) негизинде жаткан баштапкы түзүмдү ачып көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет. Натыйжада моделди өзгөртүп түзүү эрежелеринин жана анын чектеринде мүмкүн болгон бардык варианттарды калыптандыруунун жардамында потенциалдуу мүмкүн болгон методологиялык эрежелерди издөө уюштурулат. Мындай ыктоодо практика теориянын бөлүгү катары каралат, бул практикада колдонулуучу варианттарды талдоодон сырткары эсеп жүргүзүүнү байытуучу жана аны түзүүчү бухгалтердик эсептин методологиясын өркүндөтүүчү эсептик маселелерди чечүүнүн жаңы варианттарын иштеп чыгууга жана сунуштоого мүмкүндүк берет.

Мындан сырткары моделдөө эсептик практиканы өркүндөтүү үчүн негиз болуп кызмат кылат. Моделдөө бардык мүмкүн болгон теориялык варианттарды бөлүп алууга жана кароого жана бул учурда анык бир жагдай үчүн мааниге ээ болбогон варианттарды алып салып, калгандарын талдоо менен практикалык колдонууга эң мыктысын тандоого мүмкүндүк берет. Теориялык варианттары бирин-бири толуктоо менен жарыш түрдө жашагандыктан, бухгалтер тандоо мүмкүнчүлүгүнө ээ. Тандоонун негизинде моделдөө жатат.

Моделдөөнү эсеп жүргүзүүнүн методологиясын өркүндөтүүнү куралы катары пайдалануу төмөнкү кадамдарды ирээти менен аткарууну көздө тутат:

- 1) көйгөйдү бар болгон жана максат кылынган жагдайлардын кагылышуусу катары формулировкалоо, чечүүнү талап кылган эсептик маселелерди издеп табуу;
- 2) эсептик моделди иштеп чыгуунун максатын коюу;
- 3) моделдөөнүн объекттин аныктоо, моделдин түзүмүн иштеп чыгуу жана моделди интерпретациялоо (аны конкреттештирүү);

4) эсептик маселенин чечиминин варианттарын, алардын жетишкендиктерин жана кемчилдиктерин, алардын натыйжаларын талдоо.

Ошентип, бухгалтердик эсепте моделдөөнү колдонуу уюмдун “дебет-кредит” тутумундагы чарбалык жараянынын маалыматтык моделин түзүп гана калбастан, бул маалыматтык моделдин чындыкка ылайыктуулугунун даражасын көтөрүү, аны тереңирээк талдоо, анын негизинде иштөөчү божомолдорду куруу жана натыйжалуу башкаруучулук чечимдерди кабыл алуу максатында принципиалдуу жаңы методологиялык чечимдерди издөөнү да ишке ашырат. Мындан сырткары, моделдөө кесиптик бүтүмгө келүү үчүн методологиялык негизди калыптоо каражаты катары болуу менен бухгалтердик практикада да оптималдуу методологиялык чечимди тандоо мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат.

Моделдөө башкаруунун негизги маселеси болгон убакыттын учурдагы чыныгы масштабында ишкананын ишинин ийгиликтүүлүгүн байкап туруу маселесин чечүүгө өбөлгө түзөт. Анткени, бүткүл дүйнөдөгү ишкерлер, канчалык парадокстуу болбосун, ушул убакытка чейин “көзү жабык” түрдө иштеп келишет, б.а. каржылык натыйжа балансты түзгөндөн кийин гана орнотулуусу мүмкүн. Бирок баланс түзүлгөн учурда деле баланстын датасы менен анын түзүлүү датасынын арасында анык бир убакыт, кээде бир нечелеген айлар (жылдык баланс үчүн) өтүп кетип жатат.

Диссертациялык изилдөөнүн бухгалтердик эсепте жана талдоодо моделдөө тутумун иштеп чыгуу жана колдонуу жаатындагы негизги жоболору бухгалтердик эсептин жана экономикалык талдоонун кирешени ар бир чарбалык амалдан кийин, б.а. ыкчам жол менен эсептөөнү камсыз кыла ала турган формасын түзүүгө болгон аракет болуп саналат.

Бул – учурдагы бухгалтердик эсептин доминациялык маселеси.

Корутунду

Диссертациялык иште жүргүзүлгөн башкаруучулук эсепти жана талдоону калыптануусунун жана аракеттенүүсүнүн теориясы жана практикасы жана моделдөөнүн базасында аларды оптималдаштыруу (Кыргызстандын отун-энергетика тармагынын материалдарында) боюнча изилдөөлөр төмөнкүдөй бүтүмдөрдү жана сунуштарды чыгарууга мүмкүндүк берди:

1. Кыргыз Республикасы Борбордук Азиянын энергетикалык ресурстарынын 2%на, көмүрдүн ири запастарына жана гидроэнергетикалык ресурстардын 30%на ээ. Булардын ондон бир гана бөлүгү өздөштүрүлгөн. Кыргыз Республикасынын энергетикасы бир катар жылдардан бери көп сандаган көйгөйлөр менен кагылышууда. Коммерциялык жана техникалык жоготуулардын деңгээли өтө жогору. Электр энергиясын өндүрүүнү жана бөлүштүрүүнү, жоготууларды, тарифтерди, керектөө түзүмдөрүн, ири керектөөчүлөрдү энергия менен камсыздоону ж.б. сапаттуу көз карандысыз талдоонун жетишсиздиги көйгөйлүү боюнча калууда.

Бүгүнкү күндө өлкөнүн энергосекторунда курч абал түзүлдү: күзгү-кышкы мезгилдерде электр энергиясына болгон суроо-талаптын канааттандырылбаганы 1,5 тен 3 млрд. кВт/саатка чейин барууда. Мындай жетишпөөчүлүк төмөнкү себептерден пайда болууда:

Биринчиден, быйылкы жылда Токтогул суу сактагычында суу аз болду (суунун деңгээли өткөн жылкы 15,2 млрд. кубометр көрсөткүчкө салыштырмалуу 10,6 млрд. кубка чейин төмөндөдү). Бул Нарын дарыясындагы суунун жылдык нормасынын 70%га чейин төмөндөөсү менен байланышкан.

Экинчиден, республиканын түштүгүндө газдын жок болушу 2015-жылда жайкы мезгилдерде электр энергиясын керектөөнүн 12%га өсүүсүнө алып келди. Тиешелүү түрдө кыш мезгилдеринде да керектөөнүн өсүүсүн күтүү керек.

Үчүнчүдөн, жаңы кубаттуулуктардын жоктугу. Оптимисттик көз карашта жогорку Нарын ГЭСтеринин каскады жана Кара-Кече ТЭСи 2017-2018-жылдарда гана ишке кирет.

Төртүнчүдөн, энергонатыйжалуулук саясатынын жоктугу (эл аралык стандарттардын: ISO 50001, энергоаудит тутуму, микродеңгээлдеги туруктуу мониторинг жоктугу).

Бешинчиден, электр энергиясына болгон тарифтердин төмөндүгү электр энергиясын иштеп чыгуунун өздүк наркын жаппайт, ошондой эле энергокомпанияларга электр энергетика объекттерин модернизациялоого капиталдык салымдарды салууга мүмкүндүк бербейт.

Алтынчиден, негизги энергия ташуучулардын (газ, бензин, дизелдик май, мазут, көмүр) баасынын өсүүсү.

Ушул негизги себептер электр энергиясын керектөөнүн өсүүсүн (орточо алганда 8,9%га) камсыз кылууга жана, тиешелүү түрдө, бизге жаңы жумуш орундарын түзүүгө жана айлык акыларды жана пенсияларды көбөйтүүгө зарыл болгон экономиканын өсүүсүн кепилдөөгө мүмкүнчүлүк бербей келет. Ушуга байланыштуу республикада күзгү-кышкы мезгилдерде электр энергиясынын 1,5 тен 3 млрд. кВт/саатка чейинки жетишпөөчүлүгү пайда болууда. Бул жетишпөөчүлүктү (1) энергияны өздүк генерациялоону көбөйтүүнүн; (2) энергоресурстарды импорттоонун; (3) энергонатыйжалуулукту жогорулатуунун жана (4) чектөөлөрдү киргизүү жолу менен керектөөнү кыскартуунун эсебинен жабуу зарыл.

2. Кыргыз Республикасынын аймагында түрдүү энергетикалык ресурстар жайгашкан. Өнүгүүнүн азыркы этабындагы республиканын милдеттери негизинен өлкөдө бар болгон ресурстарды улам өздөштүрүү аркылуу өлкөнүн энергетикалык коопсуздугун камсыз кылууда турат. Азыркы мезгилде Кыргызстан 50% дын айланасындагы энергоресурстарды импорттойт, бул болсо башка өлкөлөрдөн болгон көз карандылыкты түзүп жатат. Мындай абалда отун ресурстарын ташып кирүүнү улам азайтуу менен өнүгүүнүн түпкү максатын аныктоо, импортту алмаштыруу жана өздүк отун-энергетикалык ресурстарды жигердүү өздөштүрүү үчүн шарттарды түзүү зарылчылыгы пайда болууда. Азыркы учурда отун-энергетика комплекси өлкөнүн экономикасында чоң үлүштү ээлейт. Бул комплекстин үлүшүнө өнөр жай дүң продукциясынын 17,2%ы туура келет.

Кыргыз Республикасы бай жана арзан, болгону 10% гана өздөштүрүлгөн гидроэнергетикалык ресурстарга (потенциалы жылына 142 млрд. кВт/саат) ээ, нефть жана газды өндүрүүнүн анча чоң эмес көлөмдөрү жана көмүрдүн өздөштүрүлбөгөн маанилүү камылгасынын (6,7 млрд. т.) бар болуусу менен мүнөздөлөт. Гидроэнергетикалык ресурстар менен жогору деңгээлде камсыз болуусу 80-жылдардан баштап Орто Азия чөлкөмүндөгү гидроэнергетиканын ири өндүрүүчүсү болуп, Борбордук Азиянын Биргелешкен энерготутумуна иштелип чыгылган электр энергиясынын 50% дан ашуун бөлүгүн берген республиканын энергетикалык комплексинин тез өнүгүүсү үчүн жагымдуу өбөлгөлөрдү түздү.

3. Электрэнергетика секторунун техника-экономикалык көрсөткүчтөрүн талдоонун натыйжасында инновациялык өнүгүүнүн айкын көрүнгөн тренди жок экендиги аныкталды. Ошондой эле бул талдоо учурунда кирешеден болгон сарптоолордун электр энергиясынын жоготуулары менен коштолгон капиталдык салымдарга болгон көрсөткүчтөрүнүн тыгыз тескери байланышы орнотулду, б.а., капиталдык салымга кирешеден болгон сарптоолордун көлөмүнүн чоңоюшу менен электр энергиясын жоготуунун деңгээлинин төмөндөөсү болуп өтөт. Дагы бир белгилей кетчү нерсе – бүгүнкү күндө республиканын гидроэнергетикалык туруктуулугу түздөн-түз Нарын дарыясынын суусунун көлөмүнөн көз каранды, ал болсо өз кезегинде аймактын жаратылыштык-климаттык шарттарынан көз каранды. Кургакчыл жылдарда Токтогул ГЭСиндеги суунун деңгээли өлүк чекитке чейин төмөндөгөнү бизге белгилүү. Дээрлик бүт республика боюнча электр энергиясы желпигич түрүндө өчүрүлүүсү да ушундан. Башка сөз менен айтканда, бүгүнкү күндө *биздин энергетикалык ишенимдүүлүгүбүз жаратылыштык-климаттык шарттардан көз каранды.*

Бул көйгөйдү чечүүнү көпчүлүк жогорку Нарын каскадында ГЭСтерди куруу менен байланыштырып жатышат. Бул долбоордун арналышы башкачараак деп ойлойбуз. Бирок, ошого карабастан, кээ бир адистердин ою боюнча жаратылыштык-климаттык шарттардын өзгөрүүсү эпизодикалык болуп саналбай, *мыйзам ченемдүүлүк категориясына* өтүп жатканын көздө тутуу керек. Адистердин баасы боюнча биздин тоолордогу мөңгүлөрдүн деңгээли 30% га чейин төмөндөдү, ал эми бул жараянды токтотууга мүмкүн эместиги тынчсызданууну жаратат. Демек, көйгөй жоголду деп эсептөө өзүбүздү калп эле соороткондой болуу болуп саналат. Бул көйгөйдүн чечими стандарттык эмес техникалык чечимдерде турат деп ойлойбуз.

4. Диссертациялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, энергетика компанияларында бухгалтердик эсепти жана экономикалык талдоону уюштурууда негизги көрсөткүчтөр бири-биринен түп-тамырынан бери айырмаланып туруусу мүмкүн. Мисалы НЭСКтеги бухгалтердик эсептин көрсөткүчтөрү РЭКтердин көрсөткүчтөрүнөн түп тамыры менен айырмаланат, себеби анда негизинен НЭСК тин экономикалык, функционалдык макамы менен аныкталуучу электр энергиясынын транзитинин бухгалтердик эсебинин жана талдоосунун көрсөткүчтөрү чагылдырылат. Ошону менен бирге НЭСК те киреше жана топтомдордун бухгалтердик эсеби жүргүзүлбөйт.

Бухгалтердик эсептин экономикалык көрсөткүчтөрүнүн бүткүл тутумун жалпылап жатып аларды түзүмдүк түрдө төмөнкүдөй классификациялоого боло турганын белгилей кетүү керек.

1. Бухгалтердик эсептин техникалык, натуралдык-көлөмдүк көрсөткүчтөрү – энергетикалык сектордун көрсөткүчтөрүнүн тутумунда абсолюттук чен бирдиктер менен чагылдырылат;
2. Бухгалтердик эсептин каржылык-экономикалык көрсөткүчтөрү – энергетикалык сектордун көрсөткүчтөрүнүн тутумун өз ичине камтыйт, анда компаниялардын экономикалык ишмердүүлүгүнүн багыттары боюнча киреше жана чыгымдарынын эсеби, ошондой эле каржылык натыйжалардын эсеби чагылдырылат.

Бухгалтердик эсептин көрсөткүчтөрүнүн биринчи бөлүгүндө маалыматтар жана мүнөздөмөлөр негизинен абсолюттук, салыштырмалуу жана орточо чоңдуктарды пайдалануу менен ченөөнүн натуралдык бирдиктеринде чагылдырылат.

“Компания жөнүндөгү жалпы маалыматтар” жана “Электр энергиясынын бухгалтердик балансы” көрсөткүчтөрү негизинен компаниянын каржылык отчеттуулугундагы маалыматтардан алынат.

Көрсөткүчтөрдүн экинчи бөлүгүндөгү маалыматтар бухгалтердик эсептин жана каржылык отчеттуулуктун маалыматтарынын чагылуусу болуп саналышат. Ошону менен бирге эсептөө жолу менен алынуучу маалыматтар да бар. Аларга төмөнкүлөр кошулат:

1. *Айлык орточо эмгек акы*. Бул маалымат өндүрүштүк кызматкерлер үчүн өзүнчө, административдик кызматкерлер үчүн өзүнчө жана РЭК терде электр энергиясын сатуу бөлүмүнүн кызматкерлери үчүн өзүнчө эсептелинет. Бул учурда алар классикалык формула боюнча эсептелинет: ишмердүүлүк чөйрөсү боюнча эмгек акы фонду штаттык расписаниеге ылайык чөйрөлөр боюнча ишчилердин санына бөлүнөт.

2. *Белгиленген орточо тариф* – бул маалымат энергетикалык компаниялардын акчалай туюнтулган *товардык продукциясынын* электр энергиясынын натуралдык ченемде өлчөнгөн *пайдалуу берилүүсүнүн* көлөмүнө болгон катышы катары эсептелинет. *Товардык продукция* – бардык керектөөчүлөргө берилген электр энергиясынын көлөмүнүн акчалай туюнтулуусу, б.а. өнөр-жайдагы керектөөчүлөргө, айыл чарбасындагы керектөөчүлөргө, бюджеттик уюмдарга, калкка ж.б. керектөөчүлөргө берилген пайдалуу берүү.

3. Жыйналган орточо тариф – бул маалымат энергетика компанияларынын электр энергиясын пайдалуу берүүсү үчүн *төлөмдөрдөн келип түшкөн акча топтомдорунун* электр энергиясын пайдалуу берүүгө болгон катышын айтабыз. Кандайдыр бир даражада бул көрсөткүч энергокомпаниялардын дебитордук карызынын деңгээлин чагылдырат.

Компаниялардын сарптоолорунун жана электр энергиясынын өздүк баасын эсептөөнүн бухгалтердик башкаруучулук эсебинде классикалык ыкмалар колдонулат. Бул учурда калькуляциялоонун беренелери төмөнкүдөй бөлүштүрүлөт:

- 1) Материалдык сарптоолор – баары, буга төмөнкү сарптоолор кошулат:
 - өндүрүштүк мүнөздөгү кызматтар;
 - көмөкчү материалдар;
 - күйүүчү-майлоочу материалдар;
 - энергия – баары, анын ичинде: электр энергиясы, жылуулук энергиясы, авариялык запас.
- 2) Эмгек акысын төлөө фонду;
- 3) Социалдык фондко чегерүүлөр;
- 4) Амортизациялык чегерүүлөр;
- 5) Башка чыгымдар – баары, буга төмөнкүлөр кошулат:
 - башка чыгымдар;
 - Мамлекеттик энергетика инспекциясын кармоо (камсыздоо);
 - Директорлор кеңешинин мүчөлөрүн кармоо;
 - Ревизиялык комиссияны кармоо;
 - **ГДР ТЭК** ке 0,15% чегерүү;
 - тейлөөнүн сапат борбору;
 - чыгындылар үчүн төлөмдөр.
- 6) Салыктар – баары, анын ичинде:
 - жерге болгон салык;
 - мүлккө болгон салык;
 - таштандыларды ташып чыгууга болгон салык.

Мунун баары жыйынтыгында энергетикалык компаниянын электр энергиясынын пайдалуу берүүсүнүн (транзитинин) өздүн наркынын суммасын түзөт. Бул сумманын негизинде өздүк нарктын көлөмүн кВт/саат менен ченелген пайдалуу берүүнүн (транзиттин) көлөмүнө бөлүү жолу менен *электр энергиясынын 1 кВт/саат пайдалуу берүүсүнө (транзитине) эсептелинген өздүк наркы* эсептелип чыгарылат.

ЭС АА коомунда өздүк нарктын калькуляциясы калькуляциянын төмөнкү беренелерин бөлүштүрүүдө кээ бир айырмачылыктарга ээ экендиги тактап өтүүбүз керек:

1. “Материалдык сарптоолор” беренесинде “технологиялык максатка арналган отун” сарптоосу кошулат.
2. “Башка чыгымдар” беренесинде төмөнкү сарптоолор кошулат:
 - электр энергиясынын транзити үчүн төлөмдөр;
 - котельныйлар үчүн сатылып алынуучу электр энергиясы;
 - Орто Азиянын **ОДУсуна** чегерүүлөр;
 - Токтогул районунун жерлерин сууга бастыргандыгы үчүн компенсациялар.
3. Салыктарга төмөнкүлөр кошулат:
 - **ФЛЧС** ке чегерүүлөр;
 - жолдор үчүн салыктар;
 - жергиликтүү салык.

5. Компаниянын бухгалтердик эсебинин өзгөчөлүгү болуп *электр энергиясынын өздүк наркы менен пайдадан алынган жалпы сарптоолордун суммасынан* турган компаниянын электр энергияга кетирген өздүк сарптоолорунун эсеби жүргүзүлөөрү саналат. Бул жерде “Пайданын жалпы сарптоолорун” энергокомпаниялардын өндүрүш чөйрөсүнө салган инвестицияларынын көлөмү катары кабыл алуу зарыл экендигин белгилей кетүү керек. Бул айтылгандар кирешеден болгон сарптоолордун түзүмү “*Карызды тейлөө*” жана “*Капиталдык салымдардан*” турат деген жобого негизделген, булар болсо өз кезегинде реконструкцияга болгон капиталдык салымдарга жана жаңы курулушка болгон капиталдык салымдарга бөлүнүшөт.

Карызды тейлөөнүн бухгалтердик эсеби өз түзүмүндө “*Карыздын негизги суммасын эсептөө*” жана “*Насыялардын пайызын төлөөгө болгон чыгымдарды*” камтыйт, булар акыр аягы барып өндүрүштүк аппаратты кармоого багытталган каражаттар катары кабыл алынуусу керек, б.а., кайрадан эле энергетика тармагынын реконструкциясына жана өндүрүштүк ишмердүүлүгүн кеңейтүүгө багытталат. Албетте, бул жерде бул иш канчалык деңгээлде таза аткарыла тургандыгын эсепке алуу зарыл.

Энергетикалык компаниялардын экономикалык ишмердүүлүгүнүн бухгалтердик эсебинин өзгөчө маанилүү, натыйжалуу индикаторлорунун дагы бири болуп *таза пайданы* эсептөө саналат. Ал пайданын көлөмүнөн *пайдадан болгон сарптоолордун* жалпы көлөмүн кемитүү жолу менен ишке ашырылат. Пайдадан болгон сарптоолор негизинен насыяларды жабууга жана өндүрүштүк аппаратты кеңейтүүгө жана аны реконструкциялоого, б.а. *инвестициялоого* багытталат.

Тармактын өзгөчөлүгүн эсепке алуу менен Кыргыз Республикасынын энергетика тармагына тездетилген, *жигердүү* амортизациялык саясатты жана фискалдык преференцияларды киргизүүгө өзгөчө көңүл бөлүү зарыл.

Муну менен кошо *алдын ала төлөө карталары бар электр эсептегичтерди* орнотуунун эсебин жана *электр энергиясын коммерциялык эсепке алуунун автоматташтырылган маалыматтык ченемдик тутумун* киргизүү керек. Ошондой эле *кубаттулуктарды жана жаңы трансформатордук подстанцияларды* көбөйтүү жолу

менен керектелүүчү электр энергиясын лимиттөөнү жоюу, электр энергиясына болгон негиздүү өндүрүштүк сарптоолорду эсепке алуу менен электр энергиясынын тарифин орнотуу зарыл. Ошол эле учурда тармактын инвестициялык жагымдуулугун жогорулатуучу энергетика компанияларынын негизги каражаттарын кайра баалоону жүргүзүү керек.

Токтогул жана башка ГЭСтерде суунун зарыл болгон деңгээлин сактап туруу үчүн ири өнөр-жайлык гидронасосторду орнотуу зарыл. Алар электр энергиясын керектөөнүн эң жогорку чегинде ГЭС тен чыгарылган сууну кайрадан каскаддын ичине куймак. Ошону менен бирге энергетикалык тармактын өзгөчөлүктөрүнө ылайык түрдө булардын да эсебин жүргүзүү керек.

6. Каржылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттары бухгалтердик кызматтын ишин татаалдаштырбай туруп, башкаруучулук эсептин алдында турган маселелерди чечүүгө өбөлгө түзөт жана конфиденциалдуулуктун түрдүү деңгээлиндеги башкаруучулук маалыматтарга болгон жеткиликтүүлүктү чектөөгө мүмкүндүк берет. Анын практикалык колдонулуусу бирдиктүү эсеп тутумунда башкаруучулук эсепти жүргүзүүнүн тартибин конкреттештирүүнү жана тутумдун энергетика ишканаларынын тармактык өзгөчөлүктөрүнө ылайык адаптациялануусун талап кылат.

Отун-энергетика ишканаларынын бухгалтердик эсебинин методологиялык негиздерин энергетика ишканаларынын документациясынын, инвентаризациясынын, бухгалтердик балансынын, экилик жазуу ыкмасын колдонуу менен жүргүзүлүүчү синтетикалык жана аналитикалык счеттор тутумунун, мүлкүн жана милдеттенмелерин, баланстын башка беренелерин баалоонун, калькуляциясынын жана отчеттуулугунун жардамында ишке ашырылуучу ыкмалардын жана анык эрежелердин тутуму түзөт. Кыргызстанда рыноктук мамилелердин калыптануусу экономиканын субъекттеринин иштөө шарттарын түп-тамырынан өзгөрткөн кайра түзүүлөр менен коштолуп барууда. Административдик-командалык тутумдун артта калуусу жана өнүккөн өлкөлөрдүн экономикасынын ажыралгыс бөлүгү болгон чарбалык турмуштун жаңы фактыларынын пайда болуусу башкача экономикалык категорияларды жана түшүнүктөрдү пайдаланууну талап кылды. Өндүрүштүк чыгымдар, чыгашалар жана сарптоолордун экономикалык мааниси бүтүндөй өзгөрдү. Ушуга байланыштуу булардын жакынкы убакытка чейин практикалык колдонууга ээ болбогон түшүнүктөр аркылуу сүрүлүүсү болуп жатат. Пайдалануудагы категориялардын маңызынын өзгөрүүсү жана жаңыларынын пайда болуусу өндүрүштүк чыгымдарды башкаруу методологиясында маанилүү түзөтүүлөргө алып келип, аларды терең окуп-үйрөнүү зарылдыгын пайда кылды.

Каржылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттары (КОЭАС/МСФО/IFRS) отчеттуулукту даярдоонун жана берүүнүн жалпы эрежелерин аныктаганы менен каржылык маалыматты чогултуунун жана кайра иштетүүнүн анык ыкмаларын камтыбайт. Стандарттарды түшүнүү жана аларды иштетүү башкаруучулук отчеттуулуктун сапатын жана анын негизинде кабыл алынган чечимдердин натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүнчүлүк берет. Тигил же бул стандартты башкаруучу эсептин максаттары үчүн пайдалануунун негиздүүлүгү отун-энергетика тармагынын ишканаларынын ишмердүүлүгүнүн спецификасы менен аныкталат.

Диссертациялык изилдөөдө аныкталгандай, КОЭАС каржылык гана эмес, башкаруучулук эсепти да жүргүзүүнүн негизи болуп саналат. Алсак, КОЭАС 14 сегменттер боюнча кирешелерди, чыгымдарды, актив жана милдеттенмелерди орнотот; КОЭАС 1 сунуштаган каржылык отчеттуулуктун компоненттери башкаруучулук эсепте да

болуусу керек; көптөгөн энергетика ишканалары запастарды эсепке алууда КОЭАС 2 нин талаптарын колдонушат; негизги каражаттарды эсепке алуунун ыкмалары КОЭАС 16 да сунушталган; КОЭАС 23 кө ылайык, карыздарды тейлөө боюнча сарптоолор башкаруучулук эсептин максаттары үчүн ылайыкттуу; КОЭАС башкаруучулук эсептин максаттарын ылайык келүүчү амортизациялык сарптоолорду аныктайт. Ошентип, башкаруучулук эсептин методологиялык базасы болуп каржылык отчеттуулуктун эл аралык стандарты саналат.

7. Иште энергетика тармагында өндүрүш чыгымдарын уюштурууга өзгөчө көңүл бурулган. Автор тарабынан бул маселе боюнча экономист окумуштуулардын көз караштары кеңири окуп-үйрөнүлүп, талданган.

Башкаруучулук эсептин пайда болуусунун тарыхый себептерин жана өнүгүү тенденцияларын изилдөө учурдагы башкаруучулук эсеп ишкананын анын түзүмдүк бөлүмдөрүнүн (каржылык жоопкерчилик борборлорунун) курамындагы чарбалык ишмердүүлүгү жөнүндөгү маалыматты пландаштыруу, нормалаштыруу, эсепке алуу, талдоо жана көзөмөлдөө элементтерин интеграциялоочу ички фирмалык башкаруунун комплекстүү методун билдире тургандыгы жөнүндө тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Башкаруучулук эсептин мындай аныктамасы анын натыйжалуу башкаруучулук чечимдерди кабыл алуу үчүн башкаруунун бардык деңгээлдерин зарыл болгон релеванттуу маалымат менен өз убагында камсыз кылууда турган максатын аныктайт. Коюлган бул максатка жетүү үчүн башкаруучулук эсеп маселелердин төмөнкү алкагын чечет:

1) ишкананын түзүмдүк бөлүмдөрдүн ишмердүүлүгүн натыйжалуу көзөмөлдөөгө жана тескөөгө жана алардын аракеттенүүсүнүн экономикалык натыйжалуулугун жогорулатууга көмөктөшүүчү уюштуруучулук түзүмүн калыптандыруу (каржылык жоопкерчилик борборлорун бөлүү);

2) натыйжалуу башкаруучулук чечимдерди кабыл алуу үчүн зарыл болгон түзүмдө ички чарбалык жараяндар жана ишмердүүлүктүн натыйжалары жөнүндөгү чындыкка ылайык келүүчү жана ыкчам маалыматты калыптандыруу жана берүү;

3) ишкананын каржылык-чарбалык ишмердүүлүгүндөгү жагымсыз тенденцияларды ыкчам таап чыгуу жана башкаруу аппаратын көйгөйлөрдү чечүүнүн альтернативдүү варианттарын сунуштоо менен кулак кагыш кылуу.

8. Башкаруучулук эсептин натыйжалуулугун жогорулатуу максатында иште чыгымдардын жаңы классификациясы сунушталды: негизги өндүрүш чыгымдары; жардамчы өндүрүш чыгымдары; жалпы өндүрүш чыгымдары; жалпы чарбалык чыгымдар; көрсөтүлгөн кызматтардын (аткарылган иштердин, өндүрүштүк продукциянын) өздүк наркын түптөө; чыгымдарды пландаштыруу. Чыгымдардын сунушталып жаткан бул классификациясы продукцияны (жумуш, кызматтарды) өндүрүүгө кеткен сарптоолорду төмөнкү аналитикалык топтор боюнча талдоого мүмкүндүк берет: ишмердүүлүктүн түрлөрү, пайда болуу орду, чыгымдардын элементтери жана беренелери. Иште чыгымдарды башкаруучулук эсепке алууну уюштуруунун негизги принциптери негизделди. Автор тарабынан “Ошэлектр” АА коомунун чыгымдарын топторго бөлүштүрүү жүргүзүлүп, беренелердин иерархиялык түзүмү жана чыгымдардын элементтери сунушталды.

Изилдөөнүн жүрүшүндө тармакка технологиялык кошулуу боюнча кызматтардын өздүк наркын түптөөнүн өзгөчөлүктөрү табылды. Жекече алганда: тармакка технологиялык кошулуу боюнча кызматтардын өздүк наркы юридикалык жана физикалык

жактардын энергия кабыл алуучу түзүлүштөрүнө алар тарабынан көрсөтүлгөн параметрлерге ылайык электр энергиясын берүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылууга, ошондой эле электростанциялар тарабынан кубаттулуктардын берилүүсүн камсыздоого багытталган жумуштардын комплексин аткаруу менен байланышкан чыгымдардын жыйындысын билдирет. Тармакка технологиялык кошулуу боюнча кызматтардын өздүк наркын калыптандыруучу чыгымдардын беренелери автор тарабынан РСК ишканаларынын ишмердүүлүгүнүн ушул багытына тиешелүү болгон иштердин түрлөрү боюнча түзүлдү:

- техникалык шарттарды даярдоо жана берүү;
- арыз берүүчүнүн техникалык шарттарынын аткарылышын текшерүү;
- РСК нын техникалык шарттарын аткаруу
- кошуу боюнча чыныгы иш-аракеттер.

Андан ары иште автор тарабынан бул чыгымдарды синтетикалык жана аналитикалык счеттордо чагылдыруунун усулу сунушталды. Ошондой эле кыйыр чыгымдарды эсепке алуунун усулу жана бөлүштүрүүнүн ыкмалары сунушталды.

9. Иште сунушталган усул боюнча бухгалтердик жазуулардын негизи баяндалат, бухгалтердик счеттордун, эсептин айрым сегменттери, элементтери жана чыгымдардын беренелери боюнча аналитикалык счеттордун түзүмү жана корреспонденциясы келтирилди.

Автор тарабынан иште “Ошэлектр” АА коомунун өндүрүштүк ишмердүүлүгүнүн түрлөрү боюнча чыгымдарды эсепке алууну уюштурууга мүмкүнчүлүк берүүчү аналитикалык эсептин жаңы тутуму сунушталды. Сунушталган бул тутум маалыматты чыгымдардын элементтери, беренелери, жараяндары жана пайда болуу орду боюнча деталдаштырууга мүмкүнчүлүк түзөт. Мунун баары башкаруучулук эсептин алкагында талдоо үчүн ыкчам маалыматты калыптандырууга жана оптималдуу башкаруучулук чечимди кабыл алууга мүмкүнчүлүк берет.

10. Кыргыз Республикасында бухгалтердик башкаруучулук эсептин КОЭАС ка өтүүсү эсеп жүргүзүүнүн түзүмдүк же методологиялык багытына жооп бербеген айрым синтетикалык счетторду ирилештирүү аркылуу отун-энергетика тармагынын чарба жүргүзүүчү субъекттеринин каржылык маалыматтарынын калыптануу жараянында маанилүү өзгөрүүлөрдүн зарылдыгын аныктады. Ушуга байланыштуу сарптоолорду бухгалтердик башкаруучулу эсепке алууну уюштурууда тиешелүү өзгөртүүлөр сунушталды жана негизделди, дайындыгы, маалыматтуулугу, счеттордун планы, жазуулар тутуму жана кабыл алуу даражасы сыяктуу белгилер боюнча бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрү аныкталды.

11. Диссертацияда жүргүзүлгөн башкаруучулук талдоонун натыйжасында чечилүүсү керек болгон көйгөйлөрдүн тизмеси аныкталып, булардын негизинде моделдөөнүн максаты жана милдеттери калыптандырылды. Иште моделдөөнүн максаты, чыгымдарды башкарууда кабыл алынуучу талдоонун түрлөрүнүн классификациясы иштелип чыгылды. Автор тарабынан энергияны транспорттоо боюнча кызмат көрсөтүүлөргө кеткен чыгымдардын деңгээлинин өзгөрүүсү кеңири талданып, иште сунушталган аналитикалык счетторго ылайык чыгымдардын пайда болуусунун беренелер, элементтер жана орду боюнча калыптанышкан чыгымдардын эсептик көрсөткүчтөрүнүн чындыкка туура келүү даражасын аныктоого мүмкүндүк берүүчү негизги факторлор табылган. Биз тараптан чыгымдарды башкаруучулук талдоонун усулун өркүндөтүү боюнча практикалык сунуштар иштелип чыгылды.

Чыгымдардын башкаруучулук эсебинин натыйжалуу уюштурулуусу көп тараптан сарптоолордун айрым элементтерин гана эмес, анын чоңдугун түзүүчү бардык беренелерди да пландоодон көз каранды. Энергияны берүү жана бөлүштүрүү менен байланышкан кызматтар боюнча чыгымдарды пландаштыруу ишкананын ишмердүүлүгүнүн бардык чөйрөлөрүн пландаштыруунун ажыралгыс бөлүгү болуп саналып, бүтүндөй алганда энергияны берүү жана бөлүштүрүү боюнча кызматтардын пландык өздүк наркынын курамына кошулуучу сарптоолордун чоңдугун аныктоочу өз ара байланышкан техника-экономикалык эсептөөлөрдүн тутумун билдирет. Бул башкаруучулук чечимди иштеп чыгууга жана чыгымдардын пландык чоңдугун аныктоого мүмкүндүк берет.

Ушул ойлордон чыгуу менен иште биз тараптан энергияны берүү жана бөлүштүрүү менен байланышкан кызматтар боюнча чыгымдарды пландаштыруунун максаттары аныкталып, энергияны транспорттоо менен байланышкан кызматтар боюнча чыгымдарды пландаштыруунун схемасы иштелип чыгылды, чыгымдар пайда болуучу орундардын негизги түрлөрү бөлүнүп көрсөтүлдү.

12. Электр энергиясын өндүрүүгө болгон сарптоолордун бухгалтердик башкаруучулук эсебинин тутумунда моделдөөнү иштеп чыгууга багытталган изилдөөлөр көрсөткөндөй, бухгалтердик эсепти уюштуруунун экономикалык божомолу комплекстик мүнөзгө ээ болуу менен ишкананын ишмердүүлүгүнүн бардык аспектерин камтуусу керек. Ошону менен бирге ал капиталды сатып алуу, даярдоо, сатуу, калыптандыруу ж.у.с. божомолдоонун салыштырмалуу өз алдынча башка чөйрөлөрү менен байланышта болуусу да керек. Бухгалтердик эсептин аталган багыттарынын ар бири моделдөөдө эсепке алынуусу керек болгон өз алдынча мааниге ээ. Бухгалтердик эсепти уюштурууну моделдөөнү иштеп чыгуу практикасында божомолдоонун экстраполяция, эксперттик баалар, моделдөө сыяктуу ыкмаларын пайдаланууга болот.

Энергетика тармагынын ишканаларынын бухгалтердик эсебин уюштурууну (бухгалтердик модель) окуп-үйрөнүүдө натыйжалуу куралдын ролун аткарган моделдөө же математикалык модель арнылуусу, маалыматтуулугу, четтордун планы, жазуулардын тутуму жана кабыл алуу даражасы сыяктуу белгилери боюнча бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык келүүсү керек, бул учурда математикалык аппараттын өтө татаалдыгы, бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн заманбап автоматташтырылган тутумдарын пайдалануунун зарылдыгы, бухгалтердик эсепти жүргүзүүгө болгон салык кызматтарынын ашыкча катаал талаптары, ошондой эле КОЭАС тын талаптары бухгалтердик иште алардын кеңири колдонулуусун кыйындатып жатат. Бул ыкманын кемчилдиги болуп божомолдоонун объектин формалдуу эмес сапаттык талдоонун мүмкүнчүлүктөрүн эсепке албагандыгы саналат.

13. Акыркы он жылдар аралыгында жүргүзүлүп жаткан экономикалык реформанын натыйжалары көпчүлүк ишканалар өзүнүн өндүрүштүк жана коммерциялык ишмердүүлүгүн өтө натыйжасыз жүргүзүп жатышканын айгинеледи. Буга ишканадан көз каранды болбогон объективдүү себептер менен катар субъективдүү себептер да бар. Ишканаларда негизги милдети болуп ишкананын ишмердүүлүгүнүн шарттарын объективдүү жана толук баалоонун, сырткы чөйрөнүн тенденцияларынын өзгөрүүсүнүн динамикасынын жана багытталуусунун негизинде чарба жүргүзүүчү субъекттин ишмердүүлүгүнүн түпкү максаттуу программаларын иштеп чыгуу болгон кызматтардын жана бөлүмдөрдүн жоктугу; бөлүмдөрдүн ишмердүүлүгүнүн принциптерин сактоо; чарба жүргүзүүнүн учурдагы шарттарында ишкананын өзүн алып жүрүүсүн моделдөөгө

жөндөмдүү болушкан квалификациялуу адистердин жоктугу ишканалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө өз таасирин тийгизди.

Мындай жагдайларда ишкананын ишмердүүлүгүнүн принциптерин корректировкалоо зарылдыгы пайда болууда. Эң биринчи бул ишканадагы эсепке алуунун жана экономикалык талдоонун тутумунун натыйжалуулугун жогорулатуу менен байланышкан. Кабыл алынуучу чечимдердин комплекстүүлүгү жана оптималдуулугу принциптери чарба жүргүзүүчү субъекттин ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө маанилүү теориялык жана практикалык таасир берет.

Көрсөтүлгөн принциптерди киргизүү өзүнүн негизинде экономика-математикалык моделди иштеп чыгууну жана оптималдуулук критерийлеринин тутумун негиздөөнү талап кылат. Ишкананын сырткы чөйрөсүнүн өзгөрүүлөрүн эсепке алуу менен оптималдаштыруунун экономика-математикалык моделдөө эрежелерин колдонуу анын өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрүн аныктоого, ресурстарды максималдуу колдонууну камсыз кылууга, өндүрүштүк-чарбалык ишмердүүлүктүн экономикалык натыйжаларын баалоого мүмкүндүк берет. Мындай жагдайларда ишканалардын ишмердүүлүгүн эсепке алууда жана талдоодо оптималдаштыруунун илимий жактан негизделген ыкмаларын пайдалануу объективдүү рыноктук шарттарга адаптацияланууну, түпкү максаттуу пландарды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу мүмкүнчүлүктөрүн, акыркы керектөөчүлөрдүн суроо-талаптарына ийкем жооп берүүнүн эсебинен атаандаштык позицияларын күчөтүүнү камсыз кылат.

14. Талдоо бар болгон ыкмалардын эчи бири алдыдагы 15-20 жылга жеткиликтүү тактыктагы божомолдоону бере албастыгын көрсөттү. Божомолдоодо колдонулуучу экстраполяция ыкмасы божомолдоонун узак мөөнөтүнө так натыйжаларды бербейт, анткени катачылыктар топтолуп, каталар өсөт.

Бүткүл эл чарбачылыгы менен катар отун-энергетика секторунун эң маанилүү секторлорунун божомолдорун даярдоо үчүн инновациялык түзүүчү барган сайын талап кылынган жана ажыралгыс бөлүк болуп калууда.

Электр энергиясын өндүрүүнүн жана керектөөнүн биз караган божомолдоо ыкмасынан сырткары өндүрүштүн кирешелүүлүгүн жогорулатуу да, электр энергиясы тармагында иштегендердин эмгек акысынын деңгээлин анын эл чарбасындагы орточо өлчөмүнө жакындаштыруу да, эмгек ресурстарынын сапаты жана натыйжалуулугу да божомолдонгон.

Кабыл алынуучу чечимдердин комплекстүүлүгү жана оптималдуулугу принциптери чарба жүргүзүүчү субъекттин ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө маанилүү теориялык жана практикалык таасир берет. Көрсөтүлгөн принциптерди киргизүү өзүнүн негизинде экономика-математикалык моделди иштеп чыгууну жана оптималдуулук критерийлеринин тутумун негиздөөнү талап кылат. Ишкананын сырткы чөйрөсүнүн өзгөрүүлөрүн эсепке алуу менен оптималдаштыруунун экономика-математикалык моделдөө эрежелерин колдонуу анын өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрүн аныктоого, ресурстарды максималдуу колдонууну камсыз кылууга, өндүрүштүк-чарбалык ишмердүүлүктүн экономикалык натыйжаларын баалоого мүмкүндүк берет. Диссертацияда табылган моделди пайдалануу менен келечекте электр энергиясын иштеп чыгуунун жана керектөөнүн жалпы көлөмүнүн деңгээлин божомолдоого болот.

Диссертацияда иштелип чыгылган жоболорду практикалык колдонуу отун-энергетика тармагынын ишканаларынын бухгалтердик башкаруучулук эсебинин жана талдоосунун сапаттык деңгээлин көтөрүүгө көмөктөшөт, башкаруучулук чечимдердин

негиздүүлүгүнүн даражасына жана акыр аягы отун-энергетика тармагынын ишинин натыйжалуулугунун деңгээлинде оң жактуу чагылат.

Диссертациялык тема боюнча жарык көргөн эмгектер:

Монография:

1. Маткеримова А.М. Бухгалтерский учет и анализ затрат предприятий топливно-энергетической отрасли (теория, методология и практика), [Текст] М.И. Исраилов, А.М. Маткеримова. Б.: Айат, 2017.-240с

Илимий статьялар

2. Маткеримова, А.М. Роль анализа мотивации управления предприятием [Текст] / А.М. Маткеримова. Иссык-Кульский форум бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии “I Исраиловские чтения” – 2011.-109-113с.
3. Маткеримова А.М. Стадии организации и функционирования управленческого анализа на предприятии [Текст] / А.М. Маткеримова. Вестник КГНУ 2012г.-Иссык-Кульский форум бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии “II Исраиловские чтения” – 2012. - 109-113с.
4. Маткеримова А.М., Базар шартындагы башкаруу эсебинин негизи, мазмуну жана анын каржылык эсептен айырмачылыгы [Текст] / Маткеримова А.М., Пулатова Г.Т. Вестник КЭУ, 2013г. Иссык-Кульский форум бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии “II Исраиловские чтения”- 2012.-202-207с.
5. Маткеримова А.М. “Международные стандарты финансовой отчетности: история развития в мире и внедрение их в Кыргызской Республике” [Текст] / А.М. Маткеримова. Известия ИКФБиАСЦА 2013.-86-91с.
6. Маткеримова А.М. “Особенности организации бухгалтерского учета в туристической организации” [Текст] / А.М. Маткеримова, Л.М. Таджибаева. Известия ИКФБиАСЦА 2013.-91-96с.
7. Маткеримова А.М. Экономические последствия миграционных процессов в условиях перехода к рыночной экономике. [Текст] / Маткеримова А.М., Пулатова Г.Т. Иссык-Кульский форум бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии “III Исраиловские чтения”, 2014 г.стр 54-60с.
8. Маткеримова А.М. Механизмы государственного содействия при коммерциализации аграрного сектора. [Текст] / Маткеримова А.М., Хамрабаев А.А., Иссык-Кульский форум бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии “III Исраиловские чтения”, 2014 г.стр 57-62с/
9. Маткеримова А.М. Основные проблемы действующей практики бухгалтерского учета в КР и разработка направлений ее развития в соответствии с МСФО. [Текст] / Маткеримова А.М., Момунов У.Н., Абдиев М.Ж.,
10. Маткеримова А.М. Себестоимость продукции в энергетических предприятиях: проблемы и пути их решения [Текст] / А.М. Маткеримова Иссык-Кульский форум бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии “IV Исраиловские чтения” - 2015.-110-113с.
11. Маткеримова А.М. О развитии системы бухгалтерского учета и отчетности в Кыргызстане в соответствии с международными стандартами [Текст] / А.М. Маткеримова, 3. Буланова. - Материалы IV международной научно-практической конференции апреля 2015г. г.Душанбе - 112-116с.

12. Маткеримова А.М. Методические основы организации бухгалтерского учета деятельности хозяйствующих субъектов энергетической отрасли Кыргызской Республики в условиях МСФО [Текст] / А.М. Маткеримова.- Материалы 10 международной научно-практической конференции «Проблемы экономики, организации и управления в России и мире». Прага, Чешская Республика, 18 декабря 2015г.
13. Маткеримова А.М. Состояние и развитие системы бухгалтерского учета в Кыргызской Республики [Текст] / А.М. Маткеримова.- Материалы 10 международной научно-практической конференции «Проблемы экономики, организации и управления в России и мире». Прага, Чешская Республика, 18 декабря 2015г.
14. Маткеримова А.М. Проблемы энергетической безопасности Кыргызстана и пути их решения [Текст] / А.М. Маткеримова.- Научный журнал “Альманах мировой науки”. Москва 2015г. (2)2-4, стр.67-72.
15. Маткеримова А.М. Учет производственных затрат предприятий энергетической отрасли-как стратегическая задача государственной политики. [Текст] / А.М. Маткеримова «Наука сегодня. Ключевые проблемы и перспективы развития» , г.Санкт-Петербург на базе «Санкт-Петербургского Центра Системного Анализа» - декабрь 2015г,стр.136-140.
16. Маткеримова А.М. О роли международных стандартов финансовой отчетности в современных условиях развития экономики Кыргызской Республики. [Текст] А.М. Маткеримова «Наука сегодня. Ключевые проблемы и перспективы развития» , г.Санкт-Петербург на базе «Санкт-Петербургского Центра Системного Анализа» - декабрь 2015г,стр.136-140
17. Маткеримова А.М. Мониторинг и оценка внедрения МСФО в сельскохозяйственных субъектах КР [Текст] А.М. Маткеримова // Международный научный журнал Экономика, управление, образование, 2015г. БФЭАСтр. 121-126.
18. Маткеримова А.М. Эволюция мнений и взглядов представителей экономических школ и учений о теории издержек [Текст] А.М. Маткеримова // Наука сегодня: Постулаты прошлого и современные теории как механизм эффективного развития в условиях кризиса. Санкт- Петербург 2016г. Стр.207-211
19. Маткеримова А.М. Механизмы управления топливно-энергетическим комплексом Кыргызстана [Текст] А.М. Маткеримова // Иссык-Кульский форум бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии “ҮГ” Израиловские чтения”, 2016г. стр 126-130
20. Маткеримова А.М. Добыча, переработка нефти и газа в Кыргызстане: история и пути их развития [Текст] / А.М. Маткеримова / Молодой учёный Международный научный журнал № 19 (123) / 2016г.стр-471-473.
21. Маткеримова А.М. Роль контроллинга в управлении затратами на предприятии [Текст] А.М. Маткеримова // Молодой учёный Международный научный журнал № 19 (123) / 2016г., стр 473-476.
22. Маткеримова А.М. Современное состояние информационной технологии бухгалтерского учета в Кыргызстане [Текст] // А.М. Маткеримова, Ж.К. Каныбекова “Учет и контроль, г. Москва Электронный научно-практический журнал № 7-2016г стр. стр.44-52
23. Маткеримова А.М.. О проблемах внедрения международных стандартов в Кыргызской Республик[Текст] // А.М. Маткеримова, М.К. Тологонов, Учет и контроль Москва Электронный научно-практический журнал № 6-2016г. стр. 22-27

24. Маткеримова А.М. Об организации учета заемного капитала субъектов Кыргызской Республики [Текст] // А.М. Маткеримова, Ж.К. Копобаева Учет и контроль г. Москва Электронный научно-практический журнал № 5-2016г., стр.37-42
25. Маткеримова А.М. Анализ доходности Нарынского каскада и их оптимизация на базе экономического моделирования [Текст] // Мамасыдыков А.А., А.А. Сапалов Иссык-Кульский форум бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии “ҮГ” Исраиловские чтения”, 2016 г стр. 212-218
26. Маткеримова А.М. Инвестиционные возможности регионов Кыргызской Республики в сфере туризма (на примере Жалал-Абадской области) [Текст] // А.М. Маткеримова, Э.С. Кокуева Научный журнал «Альманах мировой науки» 2016 №4-3(7). Стр 70-76
27. Маткеримова А.М. Пути активизации банковского инвестиционного кредитования реального сектора экономики Кыргызской Республики [Текст] // А.М. Маткеримова, Э.С. Кокуева Научный журнал «Альманах мировой науки» 2016 №4-3(7).стр.76-82
28. Маткеримова А.М. Кыргыз Республикасында жумушсуздуктун абалын талдоо [Текст] // А.М. Маткеримова, Л.М. Таджибаева Международная научно- практическая конференция «Научные исследования в тюркоязычных странах», Турция, г. Кастамону, 29-30 мая 2016 года
29. Маткеримова А.М. Оценка и анализ состояния производства электроэнергии в Кыргызской Республики [Текст] А.М. Маткеримова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук, г. Новосибирск №4 стр.127-131, 2017г.
30. Маткеримова А.М. Топливо-энергетическая отрасль – как сложная приоритетная межотраслевая система [Текст] А.М. Маткеримова, Э.С. Кокуева // Международный журнал гуманитарных и естественных наук, г. Новосибирск №5 стр. 152-156, 2017г.

РЕЗЮМЕ

Диссертации Маткеримовой Анаркан Маткасымовны на тему: “Теория и практика формирования и функционирования управленческого учета и анализа затрат, и их оптимизация на базе моделирования (на материалах топливно-энергетической отрасли Кыргызстана) представленной на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.12 – «Бухгалтерский учет, статистика»

Ключевые слова: Управленческий учет, аналитический учет, международные стандарты финансовой отчетности, управленческий анализ, предприятие, субъекты бизнеса, капитальные вложения, себестоимость, калькулирование себестоимости.

Предмет и объект исследования. Предметом исследования являются методологические и организационные проблемы управленческого учета, анализа и моделирования с целью оптимизации, возникающие при формировании информационного обеспечения принимаемых управленческих решений предприятиями топливно-энергетической отрасли, возможности развития его базовых концепций и категорий. Объектом исследования явились отдельные предприятия топливно-энергетической отрасли Кыргызской Республики.

Цель исследования состоит в разработке основных положений теории, методологии и организации системы управленческого учета, анализа и оптимизации в современном топливно-энергетическом комплексе Кыргызской Республики.

Методы исследования. Теоретической и методологической основой диссертационной работы являются труды классиков экономической науки, кыргызских и зарубежных ученых по методологии и практики организации бухгалтерского учета, анализа и прогнозирования деятельности субъектов топливно-энергетической отрасли, законодательные и нормативные акты по бухгалтерскому учету и экономическому анализу; научно-методическая литература; материалы научно-практических конференций и семинаров. Методика исследования основана на изучении и обобщении накопленных знаний и опыта в кыргызской и зарубежной теории и практике, оценки действующей системы учета, определении задач, информационной базы, приемов и способов и проведения экономического анализа и моделирования в разрезе экономических субъектов топливно-энергетической отрасли Кыргызской Республики.

Область применения: Результаты проведенного исследования использованы в практической деятельности Министерства финансов КР, Государственного агентства по финансовому надзору и аудиту и Счетной палаты КР, на предприятиях топливно-энергетической отрасли Кыргызской Республики. Кроме того, полученные результаты используются в высших учебных заведениях экономического направления для организации учебного процесса.

К основным результатам исследования относятся: 1). проведен анализ современного состояния топливно-энергетической отрасли Кыргызской Республики в условиях развитых рыночных отношений; 2). рассмотрены теория и методология функционирования учетно-аналитической системы на предприятиях топливно-энергетической отрасли Кыргызской Республики; 3). систематизированы экономические категории, составляющие понятийный аппарат, экономическая природа, эволюция и обзор мнений на издержки и издержки топливно-энергетической отрасли; 4). разработаны научно-методические рекомендации по формированию учетно-информационного обеспечения затрат в рамках системы управленческого учета; 5). разработана методика анализа затрат отрасли адаптированная к экономическим реалиям объектов исследования; 6). определены основные направления оптимизации управленческого учета на базе моделирования и проведено исследование оптимизации бухгалтерского учета процесса выработки и потребления произведенной электрической энергии Нарынского каскада на перспективу на базе моделирования.

Маткеримова Анаркан Маткасымовнанын 08.00.12 “Бухгалтердик эсеп, статистика” адистиги боюнча экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алууга көрсөтүлгөн “Башкаруучулук эсептин жана талдоонун чыгымдарынын түптөнүүсүнүн жана аракеттенүүсүнүн теориясы жана практикасы жана аларды моделдөөнүн базасында оптималдаштыруу (Кыргызстандын отун-энергетика тармагынын материалдарында)” темасындагы диссертациянын

РЕЗЮМЕСИ

Өзөктүү сөздөр: Башкаруу эсеби, аналитикалык эсеп, каржылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттары, башкаруу талдоосу, ишкана, бизнес субъектилери, капиталдык салым, өздүк нарк, өздүк наркты аныктоо.

Предмет и объект исследования. Предметом исследования являются методологические и организационные проблемы управленческого учета, анализа и моделирования с целью оптимизации, возникающие при формировании информационного обеспечения принимаемых управленческих решений предприятиями топливно-энергетической отрасли, возможности развития его базовых концепций и категорий. Объектом исследования явились отдельные предприятия топливно-энергетической отрасли Кыргызской Республики.

Изилдөөнүн предмети жана объектиси: Изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз Республикасынын отун-энергетикалык тармагынын ишканаларынын башкаруу эсебин жана талдоосун методологиялык жана методикалык негиздерин изилдеп чыгуу, алардын азыркы талапка жооп бергендей деңгээлде алгалоосуну сунуштоо, ишканаларды башкаруунун методологиялык жана уюштуруучулук маселелери, чыгымдарды оптимизациялоо максатында анализдөө жана моделдештирүү жана башкаруучулук чечимдери, анын базалык концепциялары менен категорияларынын өнүгүү мүмкүнчүлүктөрү эсептелет.

Изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасынын отун-энергетикалык тармагынын ишканаларынын ар түрдүү уюштуруучулук-укруктук формалары саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин максаты болуп Кыргыз Республикасынын отун-энергетикалык тармагынын ишканаларынын башкаруу эсебинин, талдоосунун жана оптимизациялоонун теориялык жана практикалык жактан методологиясынын, методикасынын негиздерин иштеп чыгуу менен өлкө алкагында ал ишканаларды өнүктүрүү жана натыйжалуулугун жогорулатуу эсептелет.

Изилдөөнүн теориясы жана методологиясы. Диссертациялык иштин методологиялык жана теориялык негизи болуп экономика илиминин классиктеринин, кыргыз жана чет өлкөлүк окумуштуулардын башкарууну эсебин, талдоону жана оптимизациялоону уюштуруудагы методдук жана практикалык эмгектери, бизнес субъектилердин ишмердүүлүгүнүн анализдери жана божомолдоолору, мыйзамдык жана нормативдик актылары; илимий-методикалык адабияттар, илимий-практикалык конференциялар менен семинарлардын материалдарында көрсөтүлгөн, кыргыз жана чет өлкөлүк теория менен практиканын топтолгон тажрыйбасын окуп изилдеп жана кеңейтүүгө негизделген.

Изилдөөнүн методдору. Диссертациялык иштин методологиялык жана теориялык негизи болуп экономика илиминин классиктеринин, кыргыз жана чет өлкөлүк окумуштуулардын бухгалтердик эсепти уюштуруудагы методдук жана практикалык эмгектери, энергетика субъектилердин ишмердүүлүгүнүн анализдери жана божомолдоолору, бух.эсеп жана экономикалык анализ боюнча мыйзамдык жана нормативдик актылары; илимий-методикалык адабияттар, илимий-практикалык конференциялар менен семинарлардын материалдарында көрсөтүлгөн.

Изилдөөнүн методикасы кыргыз жана чет өлкөлүк теория менен практиканын топтолгон тажрыйбасын окуп изилдеп жана кеңейтүүгө, эсептөөнүн жүргүзүлүп жаткан системасын баалоо, тапшырманы аныктоо, маалымат базаны, кабыл алууну жана экономикалык анализ менен моделдештирүүнүн жолун, өткөрүүнүн КРнын отун-энергетика тармагындагы экономикалык субъектилердин бөлүгүндө негизделген.

Колдонуу чөйрөсү. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгы КРнын финансы министирлигинде, КРнын Эсеп палатасынын аудит жана каржы мамлекеттик көзөмөл кызматында, КРнын отун-энергетика тармагынын ишканаларында колдонулду.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыгы: 1) Өнүккөн базар мамилелери шартында КРнын отун-энергетика тармагынын азыркы абалына анализ жүргүзүлдү; 2) КРнын отун-энергетика тармагынын ишканаларынын эсеп-аналитикалык системанын теориясы менен методологиясы каралды; 3) Түшүнүк аппаратты, экономикалык жаратылыш, эволюция жана отун-энергетика тармагынын өндүрүш чыгымдарына карата экономика мектебинин өкүлдөрүнүн оюн түзгөн экономикалык категориялар системалаштырылды; 4) Кыргызстандын отун-энергетика тармагындагы чыгашаларды эсептик-маалымат камсыздоо боюнча башкаруу эсептик системанын чегинде илимий-методикалык сунуштама иштелип чыкты; 5) Отун-энергетика тармагынын иштерин аткаруудагы изилдөөнүн чыныгы экономикалык объектисине туура келген анализдөөнүн методикасы иштелип чыкты; 6) Отун-энергетика тармагынын экономикалык процесстердин моделдештирилген системасы, отун-энергетика тармагынын иштеринин өндүрүштүк түзүлүштөрүн оптимизациялоо жана илимий-техникалык процесстин божомолун эсепке алуу менен Нарынкаскад продукциясынын негизги көрсөткүчтөрүн божомолдоо иштелип чыкты.

SUMMARY

Dissertations of Matkarimova Anarkan Matkasymovna on the topic: "Theory and practice of the formation and functioning of management accounting and cost analysis, and their optimization based on modeling (on the materials of the fuel and energy sector of Kyrgyzstan) presented for the degree of Doctor of Economic Sciences in specialty 08.00.12 - " Accounting, Statistics »

Key words: Management accounting, analytical accounting, international financial reporting standards, management analysis, enterprise, business subjects, capital investments, cost price, costing.

Subject and object of research. The subject of the study are the methodological and organizational problems of management accounting, analysis and modeling for the purpose of optimization arising in the formation of information support for management decisions made by enterprises of the fuel and energy industry, the possibility of developing its basic concepts and categories. The object of the study were individual enterprises of the fuel and energy sector of the Kyrgyz Republic.

The research objective is to develop the main provisions of the theory, methodology and organization of the system of management accounting, analysis and optimization in the modern fuel and energy complex of the Kyrgyz Republic.

Methods of research. Theoretical and methodological basis of dissertational work is the works of the classics of economics, Kyrgyz and foreign scientists on the methodology and practice of accounting, analysis and forecasting of the subjects of the fuel and energy industry, legislative and regulatory acts on accounting and economic analysis; Scientific and methodical literature; Materials of scientific and practical conferences and seminars. The research methodology is based on studying and summarizing the accumulated knowledge and experience in Kyrgyz and foreign theory and practice, evaluating the current accounting system, defining tasks, information base, methods and methods and conducting economic analysis and modeling in the context of economic subjects of the fuel and energy sector of the Kyrgyz Republic.

Scope: The results of the conducted research were used in the practical activities of the Ministry of Finance of the Kyrgyz Republic, the State Agency for Financial Supervision and Audit and the Accounts Chamber of the Kyrgyz Republic, at enterprises of the fuel and energy sector of the Kyrgyz Republic. In addition, the obtained results are used in higher educational institutions of the economic direction for the organization of the educational process.

The main results of the research include: 1) analysis of the current state of the fuel and energy sector of the Kyrgyz Republic in the conditions of developed market relations; 2). The theory and methodology of functioning of the accounting and analytical system at enterprises of the fuel and energy sector of the Kyrgyz Republic; 3). Systematized economic categories that make up the conceptual apparatus, economic nature, evolution and review of opinions on the costs and costs of the fuel and energy sector; 4). Developed scientific and methodological recommendations for the formation of accounting and information support costs in the management accounting system; 5). A methodology for cost analysis of the industry adapted to the economic realities of the research objects was developed; 6). The main directions of optimization of management accounting on the basis of modeling are determined and the study of accounting optimization of the process of generation and consumption of the generated electric energy of the Naryn cascade for the future on the basis of modeling is carried out.